

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATS

- Docent *Magnus Hedberg*, Lidingö: Föremål
av silver från Nasafjäll 69
Silbergegenstände aus Nasafjäll 78

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

- Professor *Gösta Berg*, Stockholm: Bland
hembygdsforskningens pionjärer 79

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Fil.dr *Inger Lövkrona*, Umeå: Sagor – far-
liga drömmar om en bättre värld?
Tankar kring en sagoavhandling 83
Sverker Sörlin: Framtidslandet. Anmäld av
professor *Phebe Fjellström*, Umeå 96
Bo Grandien: Rönndrurvans glöd. Anmäld
av docent *Elisabet Stavenow-Hidemark*,
Stockholm 98
Marie C. Nelson: Bitter Bread. Anmäld
av docent *Sören Jansson*, Uppsala 99

RIG · ÅRGÅNG 72 · HÄFTE 3
1989

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Generaldirektör *Gunnar Petri*

Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION:

Professor *Nils-Arvid Bringéus*

Docent *Mats Hellspong*, Rigs redaktör

Docent *Elisabet Hidemark*

Intendent *Hans Medelius*

Ansvarig utgivare: Docent Elisabet Hidemark

Redaktionens adress: Docent Mats Hellspong, Institutet för folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm. Telefon 08/666 46 00

Års- och prenumerationsavgift 80: –
Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1989

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Ríg" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Föremål av silver från Nasafjäll

Av Magnus Hedberg

Om Nasafjälls silververk¹

Under början av 1600-talet upptäcktes silvermalm vid berget Nasafjäll nära den norska gränsen. Under stora vedermödor bedrevs sedan utvinning av silver och bly under åren 1635–1659. För transporter till och från gruvorna anlätades samer och bönder; även knektar kommenderades från Westerbottens regemente. Totalt utvanns under denna period ca 861 kg silver och 250 000 kg bly.

Driften vid gruvan fick ett plötsligt slut då anläggningarna förstördes av danska soldater 1659. Därefter låg gruvorna öde till långt in på 1700-talet. I och med att Gabriel Gyllengrip blev landshövding i Västerbotten (1733–1753) startade en ny epok i Norrlands utveckling. Med stor entusiasm tog han sig an arbetet att initiera olika industriella projekt. I en utförlig skrivelse till rikens ständer 1734 beskrev Gyllengrip tillståndet och utmålade möjligheterna i ljusa färger.² Tillsammans med några intresserade ansökte han även om privilegier för bearbetandet av silvergruvorna, vilka även beviljades 1734. Någon drift kom emellertid ej

igång. 25 år senare fick landssekreterare Lars Qvist³ tillstånd att återuppta driften men icke heller denna gång ledde tillståndet till någon verksamhet.

År 1742 efterträdde Nils Bergström den tidigare landskamreren Nils Kröger. Fram till 1775 tjänstgjorde Bergström sedan vid landskansliet. Han blev den drivande kraften som organiserade det spirande intresset bland de norrländska borgarna för att återuppta gruvdriften. Nya vindar började så småningom blåsa efter det att de norrländska städerna fått stapelrättigheter 1767. Uppmuntrad av bergmästare Erik Roland Printzell och understödd av landshövding Magnus Adolph von Kothen, ansökte Bergström om och erhöll år 1769 mutsedel på det gamla gruvfältet.

För att driva den framtida verksamheten beslöt Bergström och ett antal intressenter år 1770 att bilda ett bolag med 100 lottdelägare. Vilka dessa första initiativtagare var har ej kunnat fastställas. Då ingen av grundarna tycks ha varit förfaren i bergshantverk anmodade man två experter, bergmästare Erik Roland Printzell och professor Jonas Meldercreutz⁴, att resa upp till Nasafjäll och undersöka för-

¹ Silververkets historia beskrivs ingående av Janrik Bromé: *Nasafjäll. Ett norrländskt silververks historia*, Stockholm (1923).

² Denna relation blev upptakten till de femårsberättelser som landshövdingarna sedan ålades att insända. Om Gabriel Gyllengrip se Olofsson 1974.

³ Landssekreterare 1741–1767, ekonomidirektör för södra lappmarkerna från 1758, lagman 1767.

⁴ Ägare till Meldersteins stångjärnsbruk i Råneå sn.

utsättningarna för den planerade verksamheten. De prover som dessa bergsmän tog vid besöket sändes till Sala silvergruva för analys och i januari 1771 kom goda nyheter om malmens kvalitet.⁵

Redan i april 1771 sammankallades ett möte i Piteå där bolaget formellt bildades och där bolagsregler⁶ antogs. Enligt reglerna skulle alla utom två vara västerbottningar. De återstående borde vara från Stockholm för att på så sätt få personer i bolaget som hade möjlighet att bevaka bolagets rättigheter och intressen i ämbetsverken. Bolagsreglerna lät man trycka i Stockholm 1778. Vid bolagsstämman utfärdades även handskrivna lottbrev undertecknade av landskamrer Nils Bergström, befallningsman Zacharias Renhorn och borgmästare Olof Ramén.⁷ Dessa är daterade 2 april 1771 – samma dag som bolaget bildades. Bergström och Renhorn skulle under den första tiden fungera som bolagets direktörer.

Tio av delägarna fick i uppdrag att hos Kungl. Bergskollegium ansöka om privilegier för driften: major Daniel Lagerbohm i Skellefteå, landskamrer Nils Bergström, Umeå, borgmästare Nils Kröger, Luleå, kapten Fredrik Holmström, Torneå, borgmästare Abraham Burström, Torneå, kollegan vid trivialskolan i Piteå Christian Fabricius, borgmästare Nils Peter Bergström, Umeå, rådman Lars Hennell, handelsman Olof Tegman, Torneå, och komminister Olof Brunnus, Neder-Torneå.

I väntan på privilegierna påbörjade bolaget byggandet av nödvändiga anlägg-

ningar vid gruvan och vid Adolfström där själva hyttan skulle anläggas. Privilegierna dröjde emellertid till år 1774 eftersom bondeståndets representanter i Västerbotten inlämnat en besvärsskrivelse. Minnet av pålagor och umbäranden under den tidigare brytningsperioden var alljämt levande bland traktens samer och allmoge.

När privilegierna slutligen erhållits lät man utföra bolagets sigill. Sigillet har förkommit men de bevarade tryckta lottbrevet från början av 1790-talet är alla försedda med bolagets sigill (*fig. 1*). Runt sigillet kant löper texten "Nasafiels Bolags Sigill 1774". I mitten avbildas Nasafjäll med en halvmåne på bergets topp.⁸

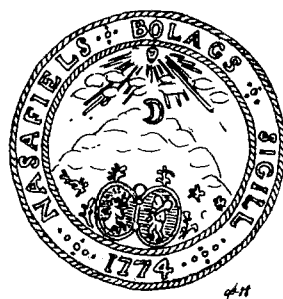

Fig. 1. Nasafjälls bolags sigill 1774.

Solens ansikte skiner genom molnen över silverberget och vid dess fot växer blommor. Längst ner finns två små medaljonger med Västerbottens och Lapplands landskapsvapen.⁹

Riksgäldsnotarie Fredrik Jonsson som ansvarade för driften 1796–1800 vägra-

⁵ Malmen innehöll 4 1/2–5 lod silver per centner samt 72 1/2–73 procent bly.

⁶ Norra bergmästaredistriktets arkiv (NBA).

⁷ Av dessa handskrivna lottbrev finns 5 st bevarade (NBA).

⁸ En halvmåne är det metallurgiska tecknet för silver.

⁹ T. v. ett renhuvud blickande åt höger och t. h. en vildman med en klubba blickande åt vänster.

de att återlämna sigillstampen när han misslyckats med driften och lämnade bruket efter att ha skuldsatt både sig själv och bolaget. Kring äganderätten till bolaget och sigillstampen som symbol för bolagets ledning kom det i början av 1800-talet att råda en långvarig juridisk strid.

Bolagets lottägare

Sammansättningen av den första gruppen som ansökte om privilegier motsvarar ganska väl de 100 delägarna, vilket framgår av en numrerad matrikel från ca 1780.¹⁰ 12 lottägare var *militärer* (Carpelan, Cronhielm, Klingspor, Palmstruch m. fl.) vid Västerbottens regemente, vilka tillsammans tecknade 15 lotter. En annan grupp utgjordes av *stockholmare*. Redan 1780 var stockholmarna fler än de stadgeenliga två. 10 personer utanför Västerbotten hade tecknat sig för 15 lotter. De bestod av industriidkare som brukspatronerna Claes och Patrik Alströmer, professor Jonas Meldercreutz, brukspatron Jean Le Febure, samt ämbetsmän och politiker som häradshövdingen Jacob Magnus Wallöf, hovkirurgen Richard Barfoth och riksrådet Sven Bunge.¹¹ Några av stockholmarna hade anknytning till Västerbotten. Gruppen stockholmare kom senare att öka ytterligare då fler västerbottningar så småningom lämnade bolaget antingen på grund av misströstan eller genom dödsfall. Flera av stockholmarna var medlemmar i Kungl. Vetenskapsakademien och Kungl. Patriotiska Sällskapet. Några hade samtidigt tjänstgjort

som auskultanter i Svea hovrätt eller som notarier i olika verk.

Genuina *västerbottningar* utgjordes till största delen av representanter för borgarståndet: *ämbetsmän* (borgmästare, häradshövdingar, fiskaler, befallningsmän) och *lärare*. Flera *präster* deltog även. I kuststäderna tecknade sig 12 *handelsmän* för 13 lotter, dessutom en handelsman från vardera Stockholm och Borås. För flera anges titeln *rådman* varav många var handelsmän.

Många av västerbottningarna tillhörde vid denna tid inflytelserika norrländska släkter och var inbördes besläktade: Grape, Degerman, Fjellström, Brunnus, Eurenus, Gyselius, Ottonius, Ramén, Lythräus, Rechartt, Biörn, Nortman m. fl. Av lottägarna var 6 kvinnor — husrur, änkor eller döttrar till andra lottägare.

Huvuddelen av västerbottningarna kom från handelsstäderna efter kusten: Umeå (ca 10), Piteå (ca 5), Luleå (ca 10) och Torneå (ca 20).¹² Flera måste ha känt varandra från skoltiden eller studenttiden i Uppsala. Av handelsmännen var flera även engagerade i andra industriella verksamheter och samverkade i kustfarten. Flera deltog tillsammans i olika partsrederier.

Omsättningen av lottägare var redan från början ganska stor. Redan 1780 var åtta sterbhus upptagna på listan och två lottnummer vakanta.¹³ Enligt anteckningar, som möjligen är från en senare tidpunkt, på listan anges fem ha "utgått".

¹⁰ Vissa tillägg har gjorts senare i samband med försäljning av lotter (NBA).

¹¹ Några kan ha rekryterats av häradshövdingen J. M. Wallöf, en västerbottning i Svea hovrätt och släkt med Nils Bergströms hustru Anna Charlotta Wallöf.

¹² Olika städer uppges i handlingarna då flyttning mellan städerna ofta förekom.

¹³ Möjligen är detta de lotter som innehafts av befallningsman Zacharias Renhorn och landskamrer Nils Kröger som båda var med och startade bolaget.

Det framgår dessutom av andra handlingar att fyra eller fem tidigare utgått ur bolaget. Minst 15 personer inträdde i bolaget efter 1790. Nyrekryteringen blev allt svårare. Enligt en uppgift sjönk antalet betalande lottägare från 98 lottägare 1775 till blott 92 år 1780 och var 1785 endast 77. År 1790 var det enbart 73 1/2 och 1792 72 1/2 som inbetalt de årliga tillskotten till bolaget.¹⁴

Under 1790-talet tycks en viss handel med lotter ha kommit till stånd i Stockholm. Genom att lottbrev var utfärdade på person och den stadgeenliga omregistreringen av lotterna sköttes dåligt uppstod oklarhet om vem som ägde vilka lotter.¹⁵ I detta sammanhang trycktes ett lottbrevformulär och en ny serie lottbrev utställdes. De första fem i den nya serien lottbrev är daterade Torneå 17/1 1791 och utfärdade av Georg Reinhold Palmstruch, som då var bolagets direktör. Av de övriga bevarade är tio utfärdade redan 19/7 1790 i Uleåborg och undertecknade av Fredrik Holmström och Jac. J. Eurenus.¹⁶ Särskilda styrelsemöten hölls med delägarna i Stockholm 1794 och 1795.¹⁷ Avsikten tycks ha varit att försöka klara ut ägareförhållanden och korrigera matrikeln över delägare. Bolagsstämmorna i Stockholm kan också ha samband med den strid om inflytande över och ledningen av bolaget som började redan på bolagsstämman 1778. Motsättningarna ökade troligen då inflytandet av västerbottningar successivt minskade och stockhol-

marna blev allt fler. De två delägare, notarien Fredrik Jonsson och majoren Georg Bogislaus Staël von Holstein, som ansvarade för driften efter 1796, kom båda från Stockholm och saknade erfarenhet av bergsbruk.

Tidiga motgångar

Liksom på 1600-talet visade sig gruvbrytningen under den andra perioden vara ett krävande företag. De lottägare som utsågs till bolagets direktörer (militärer, präster, borgmästare m. fl.) saknade egna kunskaper i bergshantering. De utsedda bolagsdirektörerna bodde dessutom nere vid kusten och den löpande driften anförtroddes åt olika anställda personer. Metallurgiskt kunniga personer fick hämtas söderifrån. Tekniska svårigheter uppstod i samband med att de första försöken med smältning skulle göras. Den person som anställdes för detta hade sänts till Sala gruva för att lära sig smältkonsten. Likafullt resulterade de första försöken i orent silver.

Verksamheten krävde också mer insatser än vad som förutsatts. Bolaget ansökte därför om ett statligt lån som beviljades men aldrig kom att utnyttjas, troligen på grund av att bolaget ej kunde ställa begärda säkerheter. Under slutet av 1770-talet stod det klart för flera lottägare att silveräventyret hade små möjligheter att lyckas och att ledningen för driften och bolaget ej var vuxen sin uppgift. Detta kom till uttryck vid bolagsstämman 1778. Ett flertal lottägare inlämnade skriftliga inlagor och klagade på ledningens handhavande av bolaget. Några förklarade sig även vilja lämna bolaget och erbjöd sina lotter till försäljning. Bolagets direktörer vid detta tillfälle anges vara prosten Teophilus Gran, Piteå, och kap-

¹⁴ Bromé 1923.

¹⁵ Trots bolagsreglernas bestämmelser om hembud tycks sådant ej ha skett.

¹⁶ De fem första har tillhört släkten Bergström. Fredrik Holmströms eget lottbrev är undertecknat enbart av Jac. J. Eurenus (NBA).

¹⁷ Utdrag ur protokollen finns bevarade (NBA).

tenen Georg Reinhold Palmstruch, Torneå. Klagomålen tycks emellertid inte ha lett till någon större förändring i bolagets ledning.

Första årets silver

De misslyckade smältningarna föranledde bergmästaren Erik Roland Printzell att 1779 göra om smältningen. Han lyckades därvid få fram det första rena silvret ur den brutna och till Adolfström nedfraktade malmen. På bolagsstämman i januari 1780 beslöts att som uppmuntran utdela det 1779 utvunna silvret till lottägarna. Totalt hade man detta år lyckats framställa litet mer än 3 kg silver efter närmare tio års arbete. Varje lottägare bör då ha erhållit ca 30 gram silver. Denna händelse omnämns i kommentarer kring en ansökan om statligt stöd för driften som om detta var den enda utdelning lottägarna fick av sina mångåriga insatser.¹⁸ Som minne av denna lyckliga händelse i bolagets historia lät åtminstone tre lottägare förfärdiga speciella föremål av detta första silver från Nasafjäll.

Under de kommande åren producerades vissa mindre kvantiteter och endast några få år gick driften med överskott. Totalt under hela drifttiden från 1779–1810 utvanns i allt ca 113 kg silver och 21 340 kg bly.

Identifierade silverföremål

Under flera decennier samlade bruksdisponent Carl Sahlin ett mycket omfattande material som belyser svensk bergshantering ur olika aspekter. Han kom även att intressera sig för föremål gjorda av silver och guld från svenska gruvor.¹⁹ Han nämner två föremål av Nasafjälls-

silver. Själv köpte Sahlin senare ett tredje föremål – en silverdosa.²⁰ Alla tre föremålen bär bl. a. samma inskription "Af Nasa Silfver 1779" trots att de är tillverkade av tre silversmeder på tre olika orter.

1) Vid besök på Kungl. slottet 1932 överlämnade Ida Hackzell som gåva en tumlare av silver till Kungliga husgerådskammaren. Den fullständiga inskriptionen på tumlaren lyder "Af Nasa Silfver 1779", "Håller 13 lödi 5 1/2 gr", "F:M:S:G:" (fig. 2). Gravyren är enkelt utförd och initialerna har troligen grave-rats samtidigt med den övriga texten.²¹ Denna tumlare är numera deponerad hos Norrbottens museum. Den är tillverkad i Luleå 1780 av silversmeden Olof Löfvander d. ä. Tumlaren är inuti förgylld. Diametern är 70 mm, höjden 35 mm och vikten ca 30 gram.

2) En annan tumlare inköptes av bankdirektör Per Wåhlin i Alyhrska antikvitetsaffären i Stockholm på 1920-talet. Den utlånades till en silverutställning i Härnösand 1935 men försvann efter utställningen. På våren 1987 återfanns tumlaren på en auktion i Stockholm. Denna tumlare bär inskriptionen "Af Nasa Silfver 1779", "Lotten No 44", "C:J:W: B:H: M:C:W:" (fig. 3a). Texten "Af Nasa Silfver 1779" är omgiven av två ymighetshorn (fig. 3b). Silverstämplarna utgörs av den svenska kontrollstämpeln samt initialerna L:S och en stadsstämpel. Tumlaren är förgylld inuti. Diametern är 60 mm, höjden 35 mm och vikten ca 30 gram.

²⁰ En brevväxling kring föremålen finns bevarad i Carl Sahlins samling, Tekniska Museet, under Nasafjäll, kapsel nr 264.

²¹ Hellner, B, Ett förnämligt norrbottenshantverk, Norrbotten 1936.

¹⁸ Bromé 1923.

¹⁹ Carl Sahlin 1935.

Fig. 2. Tumblare av silver med texten "Af Nasa Silver 1779. Håller 13 lödi 5 1/2 gr". Foto Norrbottens Museum/Ola Åkerström.

Någon silversmed med mästarstämpeln *L:S* har under den aktuella perioden inte funnits i Sverige. Under 1700-talet användes emellertid den svenska kontrollstämpeln även i Finland. I Torneå fanns vid denna tid en silversmed Lars Svanberg.²² Han uppges sällan ha angett någon årsbokstav. Stadsstämpeln överensstämmer även med Torneå. I Svanbergs arbetsbok finns flera tumblare tillverkade i början av 1780 men ingen som direkt kan hänföras till denna. Svanberg arrendera-

²² På 1930-talet då Tyra Borgs verk om finska silverstämplar publicerades var Lars Svanbergs stämpel ännu ej känd. Uppgifter om den senare identifierade stämpeln har lämnats av Claire Svartström och Raimo Fagerström, Helsingfors.

de även stadskällaren och förestod gästgiveriet. 1788 uppsade han sitt burskap och anhöll om att få bli handlande, då hans ögon var så dåliga att han inte kunde arbeta som guldsmed.

3) Carl Sahlin inköpte dosan²³ av Nasafjällssilver från Gerda Skogman²⁴, Dalarö. Dosan är utförd av Per Zethelius i Stockholm 1780 och är 33 mm hög, 84

²³ Carl Sahlins samling, Tekniska Museet. Dosan tillhör släkten Sahlin.

²⁴ Dotter till friherre Carl Johan Alfred Skogman, Stockholm. Dosan finns ej upptagen i C. J. A. Skogmans bouppteckning. Möjligen kan hon ha ärvt dosan av sin faster Magdalena Lovisa Augusta Skogman, gift med general Magnus Björnstierna i vars bouppteckning 30 dosor m. m. omnämns.

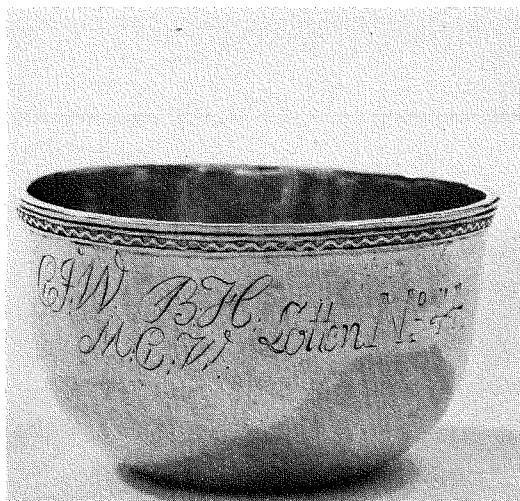

Fig. 3a. Tumlare av silver med texten "Af Nasa Silfver 1779. Lotten No 44. CJW. BH. MCW". Foto Nordiska museet/Bertil Höglund.

Fig. 3b. Tumlare av silver med texten "Af Nasa Silfver 1779". Foto Nordiska museet/Bertil Höglund.

mm lång och 33 mm bred och inuti förgylld. Vikten är ca 165 gram. Dosan bär i botten inskriptionen "Af Nasa Silfver 1779" (fig. 4a). Till dosan hör ett vackert fodral med lock utfört av rött skinn och försett med gulddekor och invändigt fodrat med siden (fig. 4b).

Dosans utförande visar att den knappast har varit avsedd att användas. Det fina fodralet gör föremålet än mer unikt. Dosan förefaller att ha beställts av någon som var starkt engagerad i Nasafjällets äventyr.

Den för en dosa ovanligt höga vikten antyder att det kan ha varit någon som erhållit silver för flera lotter som låtit utföra dosan. Vikten 165 gram skulle motsvara 4–5 lotter. Enligt matrikeln från ca 1780 fanns endast 3 lottägare som hade fyra lotter: hovkirurgen Richter Barfoth, Stockholm, Nils Petter Bergström, Umeå, och brukspatron Jean Le Febure, Stockholm. Major Simon Wilhelm Carpelan och professor Jonas Meldercreutz ägde vardera tre lotter. I bouppteckningen²⁵ efter Richter Barfoth finns hans fyra lottbrev samt en dosa med vikten 9 1/2 lod upptagna. Även detta är en ovanligt tung dosa. Möjligen rör det sig här om den aktuella dosan och en feluppskattning av vikten skulle då ha skett. Barfoth var emellertid starkt skuldsatt och såväl silver som Nasalotterna tycks ha varit pantsatta. Särskilda bestämmelser i hans testamente anger hur det skulle förfaras med hans lottandelar.

En annan möjlighet är att någon köpt upp flera delägares utdelning av 1779 års silver och låtit tillverka dosan.

²⁵ Barfoths lottdelar hade enligt matrikeln från ca 1780 no. 34, 35, 79, 80. Enligt bouppteckningen 1792 efter Barfoth hade han lotterna nummer 64, 65, 66 och 67 (SSA).

Vad betyder texterna?

1) Texten "Håller 13 lödi 5 1/2 gr" bör syfta på silverhalten hos det 1779 utvunna silvret. Silvrets finhet mäts i lödighet. Silvrets renhet räknas i 1/16 delar av 1 lod silver. Varje 1/16 indelas i 18 grän. Förkortningen "gr" syftar här alltså på grän inte på gram. Inskriptionen anger alltså att tumlaren är gjord av silver av en lödighet av 239,5/288 motsvarande 83,2% silver.

2) Texten "Lotten No 44" på den 1987 återfunna tumlaren bör avse ägarens lottnummer. Enligt matrikeln från ca 1780 innehades denna lott av rådman Christian Fabricius i Torneå. Fabricius var en av de allra första tillskyndarna av hela projektet och var bland de tio som vid bolagsstämman 1771 fick i uppdrag att inlämna ansökan om privilegier. Han var då kollega, d.v.s. lärare vid Trivialskolan i Piteå. Han var rådman i Torneå åren 1772–1791.

År 1767, efter det att de norrländska kuststäderna erhållit stapelrättigheter, representerade borgmästaren Abraham Burström Torneå-borgarnas intressen vid ett sammanträde i Umeå med syfte att bilda ett partsrederi för att bygga briggen Sankt Olof. Christian Fabricius representerade åren därefter Torneås intresser i samband med befraktandet av briggen. Partsrederiet bestod av 60 andelar varav Fabricius hade 6 andelar. Det var just under dessa år som idén om en bolagsbildning för Nasafjällsbrytningen växte fram. Fabricius deltog även tillsammans med flera andra Nasafjällsdelägare i Torneå (handelsmännen och rådmännen Samuel Rechartt, Anders Rechartt och Anders Lythräus) i finansieringen av byggandet av bl. a. briggen "Stadsmanna

Fig. 4a. Dosa av silver med texten "Af Nasa Silfver 1779". Foto Nordiska museet.

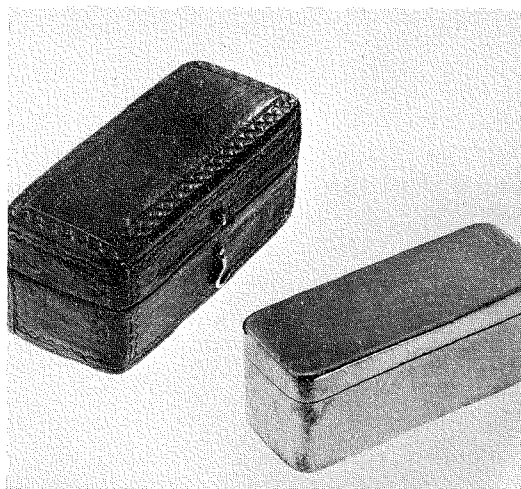

Fig. 4b. Samma dosa som 4a med tillhörande fodral i skinn. Foto Nordiska museet.

Näring".²⁶ Därutöver ägde flera andra handelsmän i Torneå lottandelar i Nasafjäll: Anna Lythräa, Arendt Nystedt, Hans Abraham Hellander, Lars Biörn

²⁶ Mäntylä, I, Tornion kaupungin historia, 1. Osa, 1621–1809, Tampere 1971.

m. fl. I flera bouppteckningar från tiden upptas lottandelar från Nasafjäll.²⁷

Guldsmeden Lars Svanberg som tillverkat tumlaren och Christian Fabricius måste ha känt varandra då Svanberg blev adjungerad rådman i Torneå 1782 och rådman 1787.

Vilka syftar de olika initialerna på?

Av stilen på gravyren att döma har initialerna *C:J:W B:H M:C:W* på den finska tumlaren tillkommit vid ett senare tillfälle än den ursprungliga Nasafjällstexten. Vid genomgång av släktnamn i Torneå under den aktuella perioden²⁸ finns bland namn på *W* en familj som initialerna förefaller att stämma in på: Handelsmannen Carl Johan Wästergren, född 1765, död 1814, gift 1802 med Brita Hjelm Dahl, född 1779. Familjen hade två barn: Carl född 1803, död 1882, och Margareta Chatarina Wästergren, född 1804. Sonen Carl kom att bosätta sig på den svenska sidan där han blev framgångsrik handelsman medan den övriga familjen bodde kvar på den finska sidan av staden. Christian Fabricius dog utan arvingar 1792.²⁹ Carl Johan Wästergren kan då tänkas ha övertagit tumlaren och låtit utföra gravyren. Carl Johan Wästergren blev själv under början av 1800-talet en av de större handelsmännen i Torneå.³⁰

Tumlaren med initialerna *F:M S:G* donerades av Ida Hackzell som tillhörde den stora norrlandssläkten Hackzell. I bouppteckningar efter hennes far och

farfar finns tumlare upptagna. Däremot finns inte någon tumlare upptagen i bouppteckningar för tidigare släktingar. Ida Hackzell var längre tillbaka avlägset släkt med kyrkoherden Isac Grape i Neder-Torneå som var en av delägarna i Nasafjälls lottbolag och som enligt matrikeln hade lotten no. 31. Ingen av de övriga lottägarna som har efternamn med initialerna *S* eller *G*, som t. ex. kyrkoherde Isac Grape, bergmästare Svanbergs änka Maria eller prosten Theophilus Gran stämmer med initialerna *F:M S:G*. Någon lottägare med initialerna *F:M* har inte återfunnits. Den enda lottägare med initialen *M* var Jonas Meldercreutz. Tolkningen av initialerna *F:M S:G* förblir därför oklar.

Med tanke på betydelsen för lottägarna av det utdelade silvret kan möjligen fler lottägare ha låtit tillverka silverföremål med texter som kan förbindas med Nasafjälls silververk. För fortsatt forskning kring Nasafjälls historia är det för författaren till denna artikel av värde att få upplysningar om sådana föremål.

Referenser

- Ahlström, O C, Norrländska släkter, Genealogiska och biografiska anteckningar, I–II, Östersund 1890.
 Borg, T, Guld- och silversmeder i Finland 1373–1873, Helsingfors 1935.
 Bromé, J, Nasafjäll. Ett norrländskt silververks historia, Stockholm 1923.
 Hellner, B, Ett förnämligt norrbottenshantverk, i *Norbotten, Norrbottens läns hembygdsförenings årsbok*, 1936.
 Mäntylä, I, Tornion kaupungin historia, I. Osa, 1621–1809, Tampere 1971.
 Olofsson, S I, Samhälle och ekonomi i övre Norrland under stormaktstiden, i Westin, G (red.): *Övre Norrlands historia*, del III, Tiden 1638–1772, Umeå 1974.
 Sahlin, C, Föremål av guld och silver förfärdigade av metall från svenska bergverk, i *Med hammare och sackla*, VI, 1935.
 Samzelius, H, Studier och anteckningar, I–V, *Personhistorisk tidskrift*, 1901–1904.

²⁷ Tamelander, E, Bouppteckningar i Torneå 1660–1810, Torneå 1941.

²⁸ Samzelius, H, Studier och anteckningar, del II Det gamla Torneå, Personhistorisk tidskrift 1901.

²⁹ Bouppteckningen efter Christian Fabricius har inte kunnat återfinnas i Uleåborgs landsarkiv (ULA).

³⁰ Mäntylä 1971.

Tamelanders, E, Torneås bouppteckningar 1660 – 1810, Torneå 1941.

Arkiv

Tekniska museet, Carl Sahlins samling, Stockholm
Härnösands landsarkiv (HLA)
Norra bergmästaredistriktets arkiv, Luleå (NBA)

Riksarkivet, Stockholm (RA)
Stockholms stadsarkiv (SSA)
Uleåborgs landsarkiv (ULA)

Tillmötesgående av Museiverket, Helsingfors; Nordiska museet, Stockholm; Norrbottens museum, Luleå; Bukowski-auktioner, Stockholm/Helsingfors, samt släkten Sahlin.

Zusammenfassung

Silbergegenstände aus Nasafjäll

Der Artikel hat seinen Ursprung in einem Silbergegenstand aus Nasafjäll, der, nachdem er während 50 Jahren verschwunden gewesen war, 1987 an einer Auktion in Stockholm wiedergefunden wurde. Im Silberbergwerk Nasafjäll in der nördlichen schwedischen Gebirgsgegend, begann der Abbau im 17. Jh., es wurde aber schon nach kurzer Zeit von dänischen Truppen zerstört. Unter schwierigen Verhältnissen wurde der Betrieb während dem späteren 18. Jh. wieder aufgenommen. Nach 10 Jahren gelang die Herstellung des ersten Silbers.

Im Artikel werden in Kürze das Zustandekommen, die Entwicklung und die Teilhaber des Unternehmens behandelt. Bürger, Geistliche und Militärs in den Küstenstädten der Gegend investierten Geld in einer Gesellschaft, die den Betrieb leiten sollte. Das technische Können war schwach, und der Leitung fehlte auch die notwendige industrielle Erfahrung. Nur ein paar Jahre

lang brachte die Gesellschaft Gewinn ein, und die Teilhaber mussten deshalb hohe Beiträge leisten, ohne eigentliche Dividende zu erhalten. Der Betrieb wurde bis 1810 weitergeführt.

Um die Besitzer der Anteile anzuspornen, wurde beschlossen, 3kg Silber, die man während der ersten Betriebsjahre im Laufe der 1770er Jahre hatte auszugewinnen können, auszuteilen. Ein paar Teilhaber ließen daraus Gedenkstücke anfertigen, von denen drei Gegenstände bekannt sind. Sie tragen alle die Inschrift "Af Nasasilfver 1779" (Aus Nasasilber 1779). Der Ursprung und das Zustandekommen dieser drei Gegenstände werden im Artikel behandelt. Es gelang auch, für einen der Gegenstände den Besitzer zu identifizieren, durch einen Vergleich der Inschrift des Gegenstandes mit einem Verzeichnis über die Besitzer der 100 Anteile der damaligen Zeit.

Übersetzung: Brigitt Steiner

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Bland hembygdsforskningens pionjärer

Några minnesblad

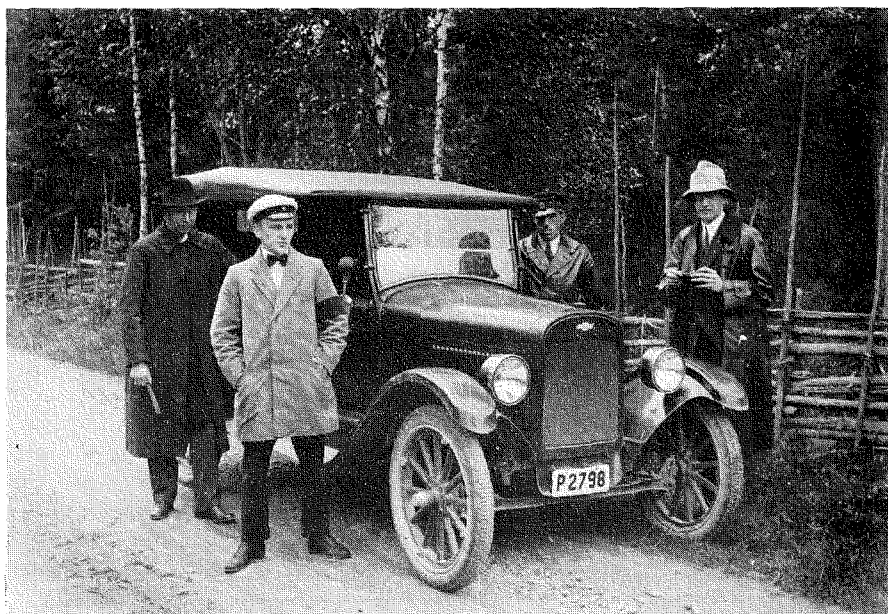
Av Gösta Berg

Den svenska hembygdsforskningens pionjärer var förvisso en samling färgrika och särpräglade personligheter. Bland dem lärde jag helt naturligt endast att känna ett fåtal som överlevde första världskriget, för att nämna några exempel: den flitige och mångsidige prästmannen Erik Modin i Multrä, den initiativrike och kunnige folkbildaren Theodor Hellman i Härnösand, den blide och energiske samlaren Frans Rodenstam i Hudiksvall och den märklige journalisten John Osterman i Simrishamn. I några fall fick jag som ung amanuens vid Nordiska museet ta hand om deras skriftliga kvarlåtenskap. I sådant uppdrag besökte jag i den hårdaste vinterköld Nils Keylands sommarbostad i Mangskog i Värmland och något år senare Sigurd Dahlbäcks hem i Övre Landsjärv i Norrbotten.

Kanske kan det betecknas som andra generationen av pionjärer jag kom i närmare kontakt med och lärde känna. De företrädare var för sig olika kategorier av dessa självupppoffrande män, som gripits av intresse för sin hembygds öden i gångna tider och som var beredda att lägga ned tid och krafter på utforskningen av dessa. Den förste jag mötte var en folkskollärare i min fars och mors hembygd Dalsland. Därmed förhöll sig på följande sätt. När min far såg att jag redan som skolpojke intresserade mig för arkeologi och folklivsforskning och t. o. m. samlade ett litet museum som utställdes i ett vindsrum hemma i Örebro, erinrade han sig att hans egen lärare Anders Linder i Ödeborg var verksam inom den dalsländska hembygdsforskningen. Med honom överenskom han att jag skulle få tjänstgöra som ett slags assistent i den av honom ledda Dalslands fornsal i Ödeborg. Under några sommarmånader 1920 och 1921 kom jag här att utarbета ett

fullständigt inventarium över samlingarna. Jag har ännu kvar det blyertsskrivna manuskriptet. Några år senare lät Linder trycka det under sitt och mitt namn (*Vägledning för besökande i Dalslands fornsal*. Uddevalla 1923). Uppgifterna om de ganska rikhaltiga och mångsidiga samlingarna, deras härkomst och närmare karaktär går givetvis till större delen tillbaka på vad Linder muntligt kunde meddela. Jag hade emellertid också genom flitiga litteraturstudier skaffat mig en översikt över de kulturhistoriska ämnesområdena och visste hur ett inventarium skulle uppgöras.

Anders Linder (1866–1938) var en mycket skicklig lärare och med framgång verksam också i många allmänna värv. Tidigt synes han ha fångats av bygdens historia och han kom att spela en avgörande roll i den främväxande hembygdsrörelsen i sitt landskap, både när det gällde dess organisatoriska uppbyggnad och insamlingen av kulturhistoriskt intressanta föremål och traditioner. Det var oerhört lärorikt för en ung gosse som jag att höra denne man berätta om vad han erfarit under sina talrika resor inom landskapet och att med honom bese fornlämningar och gammal bebyggelse. I hans hem fick jag också möta en och annan likasinnad som jag senare i livet kom i närmare beröring med. En söndag kom sålunda Albert (Andersson) Sandklef på visit tillsammans med Thure Langer i Dals Ed. Sandklef hade då just börjat sin framgångsrika museibana i Varberg. Jag kom mig tyvärr aldrig för att fråga Linder hur hans intresse för allt detta blivit väckt, men jag skulle kunna tänka mig att fröet har såtts redan under hans tid som elev vid folkskollärarseminariet i Karlstad, där den dynamiske adjunkten Albrekt Johan Segerstedt

På undersökningsresa i Dalsland 1926. T. v. om bilen intendenten Anders Linder och hans son, sedermera lektorn Folke Linder. T. h. Gösta Berg.

(1844–94) hade lett in undervisningen på vidare fält och själv genom sina topografiska forskningar visat vägen för nya arbetsuppgifter. För mig kom mitt tidiga samarbete med Anders Linder att öppna ögonen för de stora insatser folkskollärarkåren kommit att göra även i kulturminsvårdens tjänst.

Eftersom jag tillbringade en stor del av somrarna hos mina morföräldrar på södra Dal var det självklart att jag också uppsökte museet i Vänersborg. Det var emellertid den gången mera att betrakta som ett museum över en gången museiepok. Den monumentala byggnaden inrymde bl. a. upptäcktsresanden Charles Anderssons (L. Lloyds son) väldiga samlingar av exotiska djur och de sedvanliga depositionerna från Nationalmuseum av svensk 1800-talskonst. Jag vågade mig emellertid på att söka kontakt med museets intendent, den märklige fältläkaren Karl Gustaf Cedergren (1867–1941). Redan som ung medicine studerande hade denne haft förbindelse med Artur Hazelius och vid några tillfällen tjänstgjort som skaffare åt honom. Men han genomförde också på eget initiativ en genomfotografering av det gamla Stockholm, en

värdefull samling bilder som nu ingår i Stadsmuseet. Under sina år som läkare i Falköping, Skara och slutligen i Vänersborg började han för egen räkning samla kulturhistoriska föremål. Vid sidan av sin befattning som regementsläkare utövade han från 1912 i sistnämnda stad en omfattande privatpraktik. Han kom härvid i nära kontakt med befolkningen också i omgivande bygder och kunde i rikt mått fullfölja sina intressen vid sidan av sina egentliga arbetsuppgifter. Hans betydande samlingar från Älvsborgs län, inklusive södra Dal, deponerades han i stadens museum, där han 1920 blev intendent. Efter hans bortgång överlämnade hans maka dem som gåva till museet. Vänersborgs museum blev därmed också som kulturhistorisk samling en institution att räkna med. Han visade en märkligt vaken blick för sådant, som inte tidigare tillvunnit sig någon större uppmärksamhet, såsom hantverkshistorien och den fackliga redskapskulturen.

Cedergren var emellertid inte enbart en stor föremålssamlare. Han bedrev även historiska arkivstudier som delvis framlades i tryck. Mycket värdefullt är hans arbete *Ur Vänersborgs hävder* (1926). Genom ingående studier av hantverks-

skrånas historia samlade sig hans intresse kring de gamla skråsigillen och han sammanbragte härom ett omfattande bildmaterial. Efter hans bortgång utgavs denna samling, redigerad och kompletterad av Gösta von Schoultz, såsom nr 20 i serien Nordiska museets Handlingar (1944).

För mig blev samvaron med Karl Gustaf Cedergrén i hans gästfria hem mycket inspirerande. I minnets ljus framstår han som min första bekantskap med en representant för en yrkeskår som genom sin nära kontakt med den breda befolkningen gjort så stora insatser för dokumentationen av äldre tiders levnadsförhållanden.

Sedan jag efter avlagd fil-kand.-examen sommaren 1924 trätt i Nordiska museets tjänst sändes jag av Sigurd Erixon omedelbart på fältundersökningar på Södertörn. Arbetsuppgiften var i första hand att studera den gamla folkliga byggnadskulturen, särskilt i Sorunda socken, men kom också att beröra andra sidor av folkkulturen i den som särskilt ålderdomlig betraktade socknen, i någon mån även i kringliggande bygger. Under halvannan månad arbetade jag tillsammans med arkitekten Mogens Mogensen med kamera och mätattiraljer inom den då ännu sedan länge orörda bebyggelsen. Under ett par veckor hade vi vårt högkvarter i prästgården i Ösmo. Där residerade då prostens Axel Quist (1862–1938), som var en av dem som stödde dessa undersökningar, vilka bedrevs i samråd med Östra Södermanlands kulturhistoriska förening. Ingenting kunde vara angenämare än att få vara gäst i detta högt kultiverade hem. Värden hade varit kyrkoherde här sedan 1899, efter att dessförinnan i sju år ha varit komminister i Värmdö. Han var på en gång en mångsidigt bildad man, som börjat sin bana som läroverkslärare, och en i praktiska ting särdeles förfaren kraft. Han hade skaffat sig en mycket rik erfarenhet och tagits i bruk för många allmänna uppdrag både på det lokala och på riksplanet. Men märkligt nog räckte hans arbetskraft till också för ingående lokalhistorisk forskning. Härmed var han sysselsatt under vårt besök och det var lärorikt att följa hans arbete, som senare ledde fram till den tvåbandiga mycket värdefulla monografien, Ösmo församlings historia (1930). Samtidigt fortsatte han de likartade studier han påbörjat under sin tid i Värmdö, studier som efter hans bortgång fullföljdes och 1949 utgavs genom hans makas försorg (En bok om Värmdö

skeppslag). Detta arbete är märkligt inte minst genom bildmaterialet som till större delen består av fotografier tagna av prostens fader, den framstående hovfotografen Ludvig Quist, vilken på sin ålders dagar bodde i komministergården i Värmdö.

Kontraktsposten intresserade sig i hög grad för vår verksamhet, även när den berörde kringliggande socknar. Han och prostinnan Maria följde några gånger med oss på våra utflykter, bl. a. i den sörmländska skärgården, och vi hade stor glädje av deras lokalkännedom och av den uppskattning som kom dem till del från befolkningens sida.

På hösten samma år gick färden till Ljusnarsbergs socken i Västmanland, där arkitekten John Lindros och jag under en månads tid ägnade oss åt att studera den gamla bebyggelsen. Det skedde på uppdrag av den lokala hembygdsföreningen och initiativtagare var Maja Forsslund, syster till Karl-Erik Forsslund. Vi bodde också hela tiden i det hem i centralorten Kopparberg, som hon delade med sin äldriga moder, född Öhman. De tillhörde ett gammalt handelshus i köpingen, som ännu vid vårt besök behållit mycket av sin egenart som gruv- och brukssamhälle. Kring detta utbredde sig sedan den jättelika socknen med dess pampiga bergsmansgårdar men också med en mera anspråkslös finnbebyggelse.

Det är möjligt att Maja Forsslunds intresse för hembygdens historia vaknat redan i ungdomen under inverkan av den sex år äldre brodern Karl-Erik. Liksom hos honom var hennes inställning till livsfrågorna emellertid på ett egenartat sätt dubbelsidig. Å ena sidan var hon efter den tidens förhållanden mycket radikal och vad vi kallar progressiv. Hon hörde till Ellen Keys beundrare och vänner och hon hade, trots att hennes eget hem var burget, en öppen och oförevillad blick för de sociala missförhållandena. I hennes hem mötte jag f. ö. som en vördad vän Kata Dahlström, som hade sitt barndomshem i samhället.

Jag hade lärt känna Maja Forsslund redan som gymnasist. Vi satt båda två i den folkminneskommitté inom Örebro läns bildningsförbund, som tillkommit 1921 efter ett besök i staden av docenten Carl Wilhelm von Sydow, som ett par år senare skulle bli min lärare i Lund. Radikalismen var hos båda syskonen Forsslund förbunden med en djupt rotad beundran för fäderneärvd odling och en formlig lidelse för att rädda över något av det gamla till en ny värld. Med en energi som

inte så lätt lät sig utläsas ur den lilla spensliga varelsen kom hon att ägna hela sitt liv åt att utveckla det kulturella livet i Kopparberg, där t. ex. det gamla sockenmagasinet blev museum med så småningom ganska rikhaltiga samlingar, de få återstående kyrkstallarna blev restaurerade och en del av de gamla gruvbyggnaderna åtminstone t. v. räddade åt eftervärlden. Hon bedrev också forskning i bygdens historia och åstadkom en mycket rikhaltig samling folktraditionsuppteckningar. Ett resultat härav blev det 1960 utkomna digra verket *Ljusnars-Kopparberg*. En hembygdsbok, där hon utom många bidrag i den första delen av detta verk praktiskt taget ensam författat den senare, som enbart den omfattar inemot 250 sidor.

Hennes energiska insatser som traditionsupptecknare kom emellertid inte enbart att omfatta den egna socknen utan vidgades så småningom till hela länet. Hon hade en enastående förmåga att få sina sagesmän att öppna sina hjärtan och låta henne få del av sina erfarenheter. Endast i begränsad omfattning kom hon emellertid själv att framlägga det insamlade materialet i tryck, men det finnes väl tillvarataget, bl. a. i *Dialekt- och folkminnesarkivet* i Uppsala. Av trycket utgav hon också i *Kungl. Gustav Adolfsakademiens serie Svenska sagor och sägner Sagor från Närke*, berättade av Nils Müntzing (1943), där hon i en mönstergill inledning skildrar denne sin väns levnadsöden och traditionskällor.

Maja Forsslund var en eldsjäl och jag räknar det som en stor upplevelse att ha fått lära känna denna märkliga representant för de intresserade lekmän som ägnat betydande arbetsinsatser åt att sammanföra material till förståelse av den folkliga odlingens historia.

Sommaren 1925 ägnade jag åt liknande forskningars dels i Dalsland och dels i Småland, framförallt Kronobergs län. Även där hade jag glädjen att råka många personer som hjälpte mig tillrätta och som står kvar i minnet som särdeles

insiktsfulla företrädare för pionjärgenerationen. Jag nämner särskilt den alltid lika hjälpsamme ingenjören *Algot Friberg* i Huskvarna, som jag under flera år brevväxlade med. I detta sammanhang vill jag även erinra om den patriarkaliske *Sanfrid Welin* i Skara, som varit min mors rektor vid folkhögskolan i Herrljunga och som en gång av *Artur Hazelius* erbjudits att bli amanuens vid Nordiska museet. Även han visade mig stor välvilja, när jag mer tillfälligt gästade hans domäner.

År 1926 fick Nordiska museet ökade resurser för sina etnologiska forskningar och dessa kunde då utbyggas och ges en mer systematisk utformning. Vi enades då om att koncentrera oss på Dalarna, där *Sigurd Erixon*, *Sigfrid Svensson* och jag fick svara för var sina socknar och utrustades med flera medhjälpare. Vår verksamhet fick en grandios upptakt genom att vi inbjöds att delta i Sätters stads 300-årsjubileum. Där fick vi tillfälle att råka alla de främsta företrädarna för den dalska hembygdsrörelsen, nu nästan legendariska gestalter som *Gustaf Ankarkrona*, *Karl-Erik Forsslund*, *Magnus Dahlander*, *Karl Trotzig*, *Karl Hedlund*, *Gunnar Furuland* och andra. Vi hade stor glädje av dessa bekantskaper under våra resor i skilda delar av landskapet. De varade hela sommaren och med särskild glädje minns jag de veckor vi tillbragte hos den driftige, mångkunnige och blide bergslagsläkaren *K. E. Hällsjö* i hans tjänstebostad i Borlänge. Ett par dagar slog jag f. ö. i Stora Tuna följe med *Karl-Erik Forsslund* under hans vandring för att samla material till det stora verket *Med Dalälven från källorna till havet*. Jag fick på det sättet en inblick i hans arbetsmetoder, bland vilka hanteringen av den ålderdomliga tråkameran med dess röda utlösningssbolle ingick som en viktig ingrediens!

Ur minnets dagbok skulle utan möda kunna hämtas flera blad, inte minst från de möten med forskarna bland folket som jag också haft glädjen att uppleva på livets långa väg.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Sagor — farliga drömmar om en bättre värld?

Tankar kring en sagoavhandling

Av Inger Lövkrona

Bengt Holbek: Interpretation of Fairy Tales. Danish Folklore in a European Perspective. FFC 239. Helsingfors 1987. 660 s.

Bengt Holbeks doktorsavhandling är ett mastodontverk — både kvalitativt och kvantitativt. På de nästan 700 tätt tryckta sidorna diskuteras och kommenteras i stort sett allt som hittills publicerats inom sagoforskningen världen över. Den är intellektuellt utmanande och stimulerande. Samtidigt är den svårtillgänglig, för att inte säga svårbegriplig, och ställer stora krav på läsarens förkunskaper och uthållighet. Jag vill gärna göra en presumtiv läsare uppmärksam på detta, så att hon eller han inte ger upp redan i metodkapitlet. Det är mödan värt att ta sig igenom avhandlingen; den väcker många frågor men ger också många svar.

Uppläggningsen är enkel. Förutom ett kort inledande problemavsnitt är den uppdelad i 3 huvudkapitel — The Sources, The Method och The Application. Jag kommer först att göra en något vidlyftig men nödvändig sammanfattning av det huvudsakliga innehållet och därefter ta upp några av de centrala frågeställningarna och resultaten till diskussion.

Holbeks huvudproblem är att konstruera en metod med vars hjälp han skall kunna tolka det övernaturliga i undersagorna. Vad betyder de hjälpande djuren, förvandlingarna, odjuren, häxorna, de talande löven och de andra magiska föremålen? Detta är i och för sig ingen ny frågeställning. Det finns en lång vetenskaplig tradition som började med bröderna Grimm och deras myttolkningar och som förts vidare av psyko-

analytiskt orienterade forskare. De söker förklaringen till det övernaturliga antingen i en annan tid än den som sagorna berättats i eller i människans psyke, ett tid- och rumslöst undermedvetet. Holbek vill tolka sagornas betydelse utifrån den levande miljö de berättats i — för vissa bestämda människor i en bestämd kulturell kontext. Vilka känslor och tankar har sagans innehåll väckt hos de människor som berättade sagorna — och hos deras åhörare? Holbek vill visa, att eftersom sagorna har berättats har de haft en innebörd, en mening; de har inte bara berättats som underhållning eller mekaniskt traderats från en generation till nästa. Människor har förstått denna innebörd, de har kunnat tolka de övernaturliga inslagen. Analysen av sagornas budskap blir därmed synkron, inte diakron. Det är inte en förment ursprunglig betydelse han söker.

Det finns inga färdiga metoder som är baserade på folkloristiska teorier om folklore som muntlig tradition att hämta inspiration och idéer ifrån; de som finns utgår från litterära eller psykologiska teorier, konstaterar Holbek. Han måste därför börja om från början och bygga upp en metod och teori, och han bygger sakta steg för steg och prövar alla tänkbara byggstenar innan de accepteras eller förkastas.

Källmaterialet

En första väsentlig fråga är hur källmaterialet skall väljas ut. Holbek diskuterar här inte mindre än 6 olika tillvägagångssätt. Han finner att det enda möjliga i en modern folkloristisk studie är att utgå från specialisterna och deras repertoarer (the craftmanships viewpoint). Holbek ansluter

sig till uppfattningen, att muntlig tradition är en traditionell konst, som kan varieras beroende på den individuella skickligheten hos utövaren. Det betyder att man måste skilja på parole och langue. Parole avser berättarens eget bidrag till utförandet, hans individuella egenskaper, som han kan använda sig av. Langue är det speciella "språk" som han måste forma det han berättar efter för att uppfylla de traditionella förväntningar som finns hos åhörarna. En kulturs langue finns inbyggt i alla människor, men specialisterna kan förväntas behärska det bättre än andra.

De enda samlingar i Danmark som kan användas i en sådan studie är Evald Tang Kristensens. De fyller också de krav på källkritik som Holbek menar måste ställas vad gäller autenticitet och insamling. Den tidsperiod som analyseras blir därmed ca 1870–1900 och kulturområdet norra Jylland.

Utifrån Tang Kristensens ca 5 000 sagotexter gör Holbek ett urval på 770, fördelade på 127 informanter. Urvalet gör han efter två principer: han väljer bara informanter som berättat tre eller flera sagor och han väljer bara de sagor som kan katalogiseras under AT nr 300–749, d.v.s. undersagor. Ur dessa plockar han bort de som kan kallas barnsagor, Hans och Greta, Rödluvan och några till, samt de som inte slutar med ett bröllop.

Vem berättade sagor?

Vilka är då de människor vars upplevelser av sagorna Holbek vill analysera? Tang Kristensen var mycket intresserad av sina sagesmän och sageskvinnor och han samlade in så mycket information om dem som möjligt. Holbek använder sig av dessa upplysningar och gör en katalog över sagesmännen där deras sociala status, ålder, kön och andra kontextuella upplysningar redovisas samt i förekommande fall uppgifter om av vem de har lärt sina sagor. I katalogen anges också varje sagesmans repertoar och vilka sagor som är tryckta.

Holbek finner att sagoberättarna, specialisterna, inte är representativa för Jyllands befolkning vid den aktuella tidpunkten. Nästan samtliga kommer från det allra lägsta befolkningsskiktet; de är husmän, husmanskvinnor och hantverkare. Sagotraditionen på Jylland under 1800-talet vill han därmed karakterisera som landsbygdsproletariatets sagotradition.

Mer än hälften av sagoberättarna är män (60 %), kvinnor är underrepresenterade i materialet. Vad detta förhållande kan bero på diskuteras ingående. Samlade Tang Kristensen medvetet oftare hos män än kvinnor? Hade han svårt för kvinnor? Det finns inget som tyder på att han hade svårigheter att intervjua kvinnor. Tvärtom, hans kvinnliga informanter ger ofta mer stoff än de manliga. Tang Kristensen har intervjuat många kvinnor, de var hans huvudsakliga informanter om ballader.

Holbek pekar på att en förklaring kan vara att Tang Kristensen mycket ofta knöt bekantskap med sina sagesmän på resor och det är männen som reser, inte kvinnorna. Därför kom han i kontakt med fler män än kvinnor. En annan förklaring kan sökas i berättartillfällenas art. Sator berättades vid gemensamma arbetstillfällen, t. ex. i "bindestugorna", men de berättades också i hemmen. Vid de gemensamma arbetstillfällena berättade männen; i hemmen berättade kvinnor sagor för barnen, men det krävdes inte samma skicklighet i framförandet i den privata sfären som i den offentliga.

Mönstret – att män har den mest omfattande sagorepertoaren – finner man dock i flera andra europeiska länder, med undantag för Medelhavsländerna, där det till övervägande delen är kvinnor som berättar sagor.

"Kvinnliga" och "manliga" sagor

Varje enskild sagesman och sageskvinna har sin egen repertoar, som skiljer sig både vad gäller antal sagor, sagotyper och hur sagorna berättas. Det finns vidare en markerad innehållslig skillnad mellan kvinnors och mäns repertoarer. Holbek delar in sagorna i sagor med manlig huvudperson – manliga sagor – vilka utgör hela 75 % av sagorna, och sagor med kvinnlig huvudperson – kvinnliga sagor. De manliga sagorna berättas i huvudsak av män (87 %); bara ett litet antal manliga sagesmän (12 %) har berättat sagor med kvinnlig huvudperson. Kvinnor däremot berättar både manliga och kvinnliga sagor, dock något fler manliga än kvinnliga (54 % resp. 46 %). Det är ändå tydligt att kvinnorna på Jylland har haft sin egen sagotradition med kvinnliga sagor – 122 av de kvinnliga sagorna berättas bara av kvinnor, endast 58 av de kvinnliga sagorna berättades av män.

Holbek gör i detta sammanhang upp med den tidigare sagoforskningens tes att människor me-

kaniskt övertar folklöre och mekaniskt för den vidare. Han menar att han på ett övertygande sätt kan visa, att åtminstone Tang Kristensens sagesmän och -kvinnor har mycket individuellt präglade repertoarer, som verkar spegla varje berättares smak och preferenser. Inte ens när flera sagesmän uppger samma källa för en saga återberättas den på exakt lika sätt. Kännetecknande för repertoarerna är individualism och variation, inte konformitet och traditionalism. Slutsatsen måste därmed bli att berättarna väljer och formar sin egen repertoar på ett sätt som tyder på en slags förståelse av sagorna. De har använt sagorna för att uttrycka sina egna känslor och tankar och en central faktor härvidlag är identifikationen med sagans hjälte.

Kön och social status har således betydelse för vilken repertoar man har. De sagor husmännen och husmanskvinnorna berättar handlar om det som var viktigt i deras eget liv. Sagorna reflekterar de fattigas erfarenheter från vardagen. Sådana motsättningar som har betydelse i sagesmännens liv är desamma som finns i sagorna — skillnaden mellan fattig och rik och mellan kvinna och man. Av vikt i sagorna är också motsättningen mellan ung och vuxen, en motsättning som självfallet alla har upplevt ur både ett barnperspektiv och ett perspektiv som förälder. Holbeks hypotes är att det finns ett samband mellan berättarna och deras levnadsvillkor och innehållet i sagorna.

Symboler och tolkning

Utgångspunkten för en tolkning måste vara att forskaren väljer berättarens egen ståndpunkt. Vad säger informanterna själva om sina sagor, frågar Holbek. Som alltid när det gäller äldre material och äldre tid vet vi mycket lite om sagesmännens uppfattning. Men av de få uppgifter vi har kan man dra slutsatsen att informanterna uppfattar sagorna som "lögnar", d.v.s. fiktioner. Det övernaturliga i sagorna representerar således inte mytiska eller religiösa händelser och fenomen för berättarna. Detta måste forskaren ta hänsyn till.

Flera forskare har också kunnat visa att sagor inte uppfattades på samma sätt som övernaturliga sägner — d.v.s. man trodde eller trodde inte, förhöll sig till deras innehåll som något som skulle kunna vara sant. Sagorna berättar inte om en övernaturlig värld som sägnerna, utan den fantastiska världen i sagorna är egentligen den rikti-

ga världen. Sagorna handlar också om besök i en bättre värld, världen som den skulle vara och innehåller en kritik av verkligheten. I sagorna blir de fattiga och maktlösa erkända till sitt rätta värde. Berättaren lånar sin röst åt hemliga dagdrömmar som hans åhörare har och ger dem en kraftfull artistisk skepnad, till glädje för örat och för fantasin, hävdar Holbek. De förser de fattiga i samhället med medel för kollektiva dagdrömmar.

Eftersom sagorna uppfattas som fiktioner, som "lögnar", måste det övernaturliga tolkas som figurativa representationer och de figurativa representationer som är tänkbara är symboler och metaforer. Metaforer har med tanken att göra, de skall aktivera tanken. Deras syfte är att förtydliga ett budskap, inte att fördunkla det. En metafor har alltid en referens; de finns huvudsakligen i ordspråk och talesätt och gåtor. I gåtan gäller det att gissa på ett ord, i talesättet är referensen den aktuella kontexten. Metaforerna tas ifrån vardagslivet och kan och skall förstås av alla. Det finns således en stor skillnad mellan de metaforiska genererna och sagorna. De övernaturliga elementen i sagorna liknar inte på något sätt metaforer, de måste betecknas som symboler. Symbolens funktion är att appellera till spontana känslor.

Men är det över huvud taget möjligt för en forskare att tolka symbolspråket i sagorna och få fram den betydelse det hade för berättarna, frågar Holbek vidare. Känslor är ju individuella och kan inte angripas generellt. Han drar en parallell till den diskussion som bl. a. förts av Alan Dundes vad gäller strukturalistisk analys. Är strukturen God's truth eller hokus-pokus? D.v.s. finns det en bestämd struktur som kan upptäckas av forskaren eller kan forskaren inte finna något annat än det som reflekterar hans eller hennes eget inre.

Sanningen ligger mitt emellan såtillvida att forskaren måste arbeta med komplementära betydelsebegrepp. Holbek poängterar, att det finns en skillnad mellan strukturell analys och tolkning, även om de teoretiska positionerna är likartade. Sagor kan ha en allmän gemensam struktur men samtidigt ha olika betydelser för berättaren som påverkar tolkningen av symbolerna. Sagens främsta betydelse är personlig och tillfällig, den bestäms av performanssituationen. I en studie av äldre tid är dock performansen ogripbar, vi har bara texten att utgå ifrån. Men även texten

kan ge kunskap. Sagan är inte bara en kanal och ett uttryck för individuella känslor och tankar som förändras från en performans till en annan. Den har en inneboende betydelse, en mer eller mindre stabil betydelsekärna. Det tycks finnas både stabila och variabla element i en berättarsituation. Forskaren måste koncentrera sig på de stabila elementen eftersom de är de enda hon/han kan hoppas på att kunna tolka.

Sagor är till skillnad från andra konstarter inte mångtydiga. Vad gäller annan konst kommer mångtydigheten in när tolkaren träder in i bilden. Så blir inte fallet för sagorna beroende på skillnader i produktionssättet. Produktion och performans är samtidigt händelser, to m samma händelse. Därför finns inget utrymme för mångtydighet. Det faktum att berättarna har stor frihet att komponera sin repertoar och att sagorna bär en så stark personlig prägel är ett bevis för detta. Om det inte fanns en stabil betydelsekärna skulle sagorna bli obegripliga. Sagornas budskap kan därför nås av forskaren genom att hon/han studerar sagans specifika langue. Den kontext som bestämmer komponenternas betydelse blir då sagans kontext, den inre kontexten. De övernaturliga inslagen i sagorna kan bara förstås i sitt berättelsesammanhang. De kan inte lyftas ur berättelsen och tolkas utifrån den yttre kulturella kontexten. Den yttre kontexten bestämmer inte sagornas betydelse på samma sätt som för metaforiska genrer. Den har emellertid inflytande på sagans inramning, iscensättning (setting), och därför är det nödvändigt att känna till berättarnas sociala och kulturella bakgrund.

Det finns inget omedvetet specifikt symbolspråk med en given betydelse som kan isoleras och registreras i symbollexika, säger Holbek med adress till Freud, Jung, Dundes m. fl. Symboler är polyvalenta i den meningen att det är den enskilda människans inre upplevelse som bildar basen för tolkningen. Men de har en stabil betydelsekärna och denna betydelse kan avläsas om vi kan finna de strukturer som bestämmer betydelsen.

Analysmetoder

Efter att ha fastställt att sagorna är de fattigas medvetna fantasier, dagdrömmar, och att det övernaturliga är symboler som bara kan tolkas utifrån sitt berättelsesammanhang, ger sig Holbek ut på spaning efter en metod som kombinerar förståelse av informantens sociala situation

och dennes tankar och känslor och tolkning av det övernaturliga. Han går systematiskt igenom den forskning som finns och värderar dess användbarhet.

De historiska metoderna ger inte mycket hjälp i en synkron studie. De lär dock en viktig sak — en forskare får inte glömma bort att sagorna har en lång historia som satt sina spår. I sagorna finns mycket kvar av gamla föreställningar och riter. Men att tolka det övernaturliga i en historisk kontext är inte fruktbart.

Psykologiska metoder och teorier är inte heller särskilt användbara. Den psykoanalytiska forskningen är inte baserad på textstudier utan på studier av människans psyke. Freud och Jung utgår ifrån att sagor och drömmar är samma sak, men det finns inga övertygande bevis för att det förhåller sig så. Sagor liknar drömmar, erkänner Holbek, i sagorna finns också oväntade, snabba förflyttningar i tid och rum, förvandlingar och förvrängningar av proportioner. Men sagor är inte drömmar utan dagdrömmar. Många sago-motiv liknar drömmar men de används på ett annorlunda sätt.

I socialhistoriska och -psykologiska studier tolkas sagorna mot den kultur som de insamlats i och/eller med hänsyn till berättartillfällets psykologi. Denna forskning har dock inte specifikt tagit upp det övernaturliga i sagorna. I de fall man diskuterar sagornas övernaturliga inslag är det i termer av folktro och riter. Holbek nämner Yvonne Verdiers tolkning av Rödluvan, som han menar är ett steg på rätt väg (Verdier 1982). Hon tolkar det övernaturliga mot bakgrund av berättarmiljön, men ändå inte riktigt så som Holbek vill göra. För övrigt finns det alldeles för få studier av detta slag för att de skall kunna vara till hjälp, anser Holbek.

Först i de morfologiska och strukturella angreppssätten börjar Holbek finna användbara analysredskap. Vladimir Propps syntagmatiska modell menar han innehåller en kärna till tolkning. Den syntagmatiska analysen avser dock endast form och inbegriper inte innehåll. Tolkningen av det övernaturliga måste göras på ett innehållsligt plan.

Funktionerna hos Propp har en mycket låg generaliseringsgrad men har efterhand utvecklats och getts en högre abstraktionsgrad av andra forskare, såsom Greimas, Bremond, Melitinski och Jason. Med hjälp av dessa forskares studier arbetar Holbek sig fram till en analysmodell, där

delvis även innehållet kan fångas in. Propps 31 funktioner kan grupperas i större segment, sekvenser eller drag (move), som Holbek föredrar att kalla dem. Undersagornas består av 5 sådana drag. De är kronologiskt och hierarkiskt ordnade och de ger uttryck för hjältens utveckling från ung till vuxen, som är sagornas strukturerande princip. Innehållet i varje drag kan generaliseras på följande sätt: (hjälten/-innan) utsetts för ett test som denne löser på rätt eller fel sätt. Löses testet riktigt får hjälten/-innan belöning, löses testet felaktigt straffas subjektet. Belöningen och straffet visar vilka moraliska värden sagan värnar om och vilka som är förkastliga (talevalues).

Formanalysen och analysen av sagovärdena sker huvudsakligen fortfarande på berättelsenivån och kan inte användas till att förstå och tolka det övernaturliga i sagorna. Hjälper måste inhämtas från strukturalistisk forskning, som utvecklade metoder för paradigmatiske analys, dvs innehållsanalys på djupnivån i en text. De metoder som Lévi-Strauss utvecklade för mytanalys är inte direkt överförbara på sagor. Sagor och myter är inte samma sak. Myterna skall ge människan en uppfattning om världen, de skall skapa och förklara en världsordning. Sagorna förutsätter en redan existerande världsordning. Sagans hjältingar och hjältar rör sig i ett värdesystem som upplevs och presenteras som en icke ifrågasatt naturlig världsordning. De konflikter som finns i sagorna rubbar inte den givna ordningen.

Den naturgivna ordningen är osynlig på formplanets yta men finns på en djupare nivå i berättelsen och den är lätt att upptäcka. Här anknyter Holbek till en modell som utarbetats av Elli Köngäs Maranda och Pierre Maranda. Sagans metalangue bildar ett system av oppositioner: hög-låg (H-L), man-kvinna (M-F) och ung-vuxen (Y-A). Oppositionerna utgör den givna världsordningen i sagorna och de motsvarar också det som Holbek tidigare visat vara viktigt i berättarnas och deras åhörars liv. De avslöjar också sagokonflikternas natur.

Oppositionerna bildar samtidigt ett semantiskt system av sagoroller. Med hjälp av sagorollerna kan man identifiera sagofigurerna (-karaktärerna). Prinsar, prinsessor, häxor, riddare, småbröder, falska hjältar kan alla placeras in i kategorierna ålder, kön och social status. En saga innehåller maximalt 8 möjliga roller då oppositionerna finns på två sociala plan (HAM/HAF=high

aged male/female, HYM/HYF=high young male/female, LAM/LAF och LYM/LYF=low etc.). Sagorollerna är de möjliga positioner sagokaraktärerna kan inneha. En karaktär kan inneha en roll i början av sagan och en annan längre fram i handlingen. Ett drag kan beskrivas som ett försök av en karaktär att lämna en roll och uppnå en annan. Den karaktär som inte får någon ny roll i sagan försvinner ut ur handlingen. Sagorollerna avslöjar både vilken relation som finns mellan de olika figurerna som ockuperar samma roll och relationen mellan dem som innehar olika roller. Interaktionen eller relationen mellan sagorollerna kallar Holbek tema.

Drag, sagoroll samt det av Dundes introducerade begreppet allomotiv blir Holbeks analysredskap för tolkning av sagornas övernaturliga inslag.

Betydelse teori

Sagornas innehåll har ett samband med berättarnas och åhörarnas levnadsvillkor. Sagor är som vi sett de fattigas dagdrömmar, tankeflykt, där livet som det borde vara gestaltas. Detta är Holbeks utgångspunkt då han med sina 3 analysverktyg ger sig i kast med sagornas monster, drakar, förvandlingar, talande djur etc.

Eftersom sagorna har ett samband med verkligheten måste också det övernaturliga ha det. De övernaturliga inslagen måste helt enkelt tolkas som uttryck för det som människor tänkte och kände om sina egna liv. Symbolernas funktion är att kanalisera känslor — de uttrycker emotionella intryck av verkliga händelser, personer och fenomen i den riktiga världen. De är i sig traditionella och har varit kända i århundraden, men de har överlevt tack vare att de fortfarande kunnat förstås av sina användare.

Sagor beskriver två unga människors väg till giftermål. De övernaturliga elementen i sagan är integrerade delar av det händelseförlopp som leder fram till bröllopet och de produceras regelbundet under handlingens gång och påverkar den. De är inte på något sätt marginella och skall därför tolkas i förhållande till handlingsmönstret, inte som rester av äldre kulturstadier, eller som ett allmängiltigt symbolspråk eller som ett fairyland avskilt från den verkliga världen.

Holbek företar sin analys i två steg. Det första steget skall identifiera de fem dragen och den måste göras bakifrån och framåt i handlingen.

Holbek utgår från resultatet av en handling och de aktiviteter som leder till detta resultat (test – belöning). Härigenom blottläggs också sagovärdena, dvs de moraliska egenskaper som hjälten skall visa prov på. Han finner härvid att det finns ett samband mellan testet och gåvorna/belöningen som ges till hjälten/hjältinnan. Testet avslöjar hjälten inre egenskaper. Gåvorna måste då tolkas som yttre bevis på dessa egenskaper. På samma sätt skall också de hjälpare som uppträder i djurgestalt förstås. De är symboliska uttryck för hjälten/hjältens kontroll över sin kropp.

Den syntagmatiske analysen visar också att det finns ett samband mellan dragen och sagornas temata. Drag I (Pf 1–8) och drag II (Pf 9–14) handlar om hjälten/hjältinnans problem med föräldrar: temat är ung–vuxen. I drag III (Pf 15–22) möter sagans hjälte/hjältinna sin tillkommande: tema man–kvinna. Drag IV (inskjutet mellan Pf 22 och 23) beskriver hjältinnans problem efter bröllopet med sina svärföräldrar, låg–hög men också ung–vuxen. Drag V (Pf 23–31) – den fattige hjälten/hjältinnan accepteras av de högättade föräldrarna, tematisk motsättning: fattig – rik, ung – vuxen.

De tematiska relationerna uttrycker tre typer av kriser som måste lösas på vägen fram till bröllopet: 1) mellan de unga och deras föräldrar i hemmet, 2) de som uppstår när unga inleder en kärleksrelation, hur få kärleken besvarad, 3) den mellan den lågättade maken och de högättade föräldrarna och problem med att ge de nygifta en försörjning. Samtliga dessa kriser är verkliga och möjliga händelser i berättarnas vardagsliv. Samtidigt är det känsliga och smärtsamma ämnen som inte kan uttryckas öppet. Sagorna hjälper till att lösa dessa problem genom att framställa dem som händelser i en helt fiktiv värld och genom att maskera de berörda människorna – men inte själva konflikten.

Detta resonemang är utgångspunkten för nästa steg i analysen, som Holbek företar utifrån sagorollerna och som följer handlingens kronologi. Vi måste här anta att alla övernaturliga varelser är aspekter av verkliga människor då de uppfyller samma sagoroll, t. ex. alla monster är hjältinnans fader – monstret är en aspekt, en sida av fadern såsom hjälten upplever honom vakande över dottern.

Det är vidare temat i ett drag som bestämmer tolkningen av det övernaturliga. Samma symboler kan ha olika innebörd beroende på i vilken

del av sagan de förekommer, t. ex. motivet med den gyllene bollen, eller de gyllene äpplena i sagan Prinsessan på glasberget. I drag III där temat är kvinna–man har de en sexuell symbolik; i drag I och II där temat är ung–vuxen måste de tolkas som en symbol för hennes ungdom och oskuld.

Det avgörande vid tolkningen är inte symbolen som sådan – motivet – utan dess placering och funktion i berättarstrukturen. Det är dessa faktorer som ger den dess betydelse. I sagorna råder total funktionsekvivalens vad gäller allomotiven, enligt Holbek, men ingen symbolisk ekvivalens annat än i de fall då allomotivens placering och funktion är identisk.

Det finns inget generellt symboliskt språk, som hävdas av psykoanalytiker och av vissa sagoforskare, blir Holbeks slutsats. Vissa symboler som refererar till könsorgan och sexuell aktivitet är förmodligen universella. Sagor handlar dock inte ofta om sexuella frågor och incestproblem reflekteras bara i några sagor och i delar av berättarmönstret. Sagor handlar om så mycket annat än sexualitet, mötet mellan de två könen är ganska okomplicerat.

Med största sannolikhet har detta sagospråk, *langue*, varit medvetet. Anledningen till att människorna använde symboler är att de underkastade sig en yttre censur. Sagorna tar upp smärtsamma teman, som inte kan sägas öppet. Fattiga människor måste alltid uttrycka sig försiktigt för att inte utmana.

Sagospråkets regler

Produktionen av symboler sker efter vissa regler och de flesta styrs av mer än en regel. Uppsplittning innebär att motstridiga karaktärsdrag hos samma person delas upp på olika personer. Det kan vara mellan ond och god, aktiv och passiv. Denna slutsats kan man dra av det faktum att de tar upp samma sagoroll och att de inte interagerar. Partikularisering innebär att aspekter av personer och fenomen eller händelser uppträder som oberoende symboliska element, t. ex. förstening symboliserar ofrivillig handlingsförlamning. Projektion innebär att känslor och reaktioner hos hjälten/hjältinnan flyttas från den som har dem till andra personer: t. ex. det är föräldrarna som anklagas för att ha orsakat barnens olycka, inte barnen själva. Regeln om uppsplittning och projektion kombinerade tar bort alla skuld-känslor. Det är därför hjälten/-innan

aldrig har några samvetskval för vad de gör, när de luras, stjäls, dödar. Skulden ligger alltid hos motståndaren. Externalisering innebär att inre kvaliteter uttrycks genom yttre attribut eller handling. Sagorna har ingen vokabulär för att uttrycka vänlighet, generositet, mod eller dess motsatser snålhet, feghet, grymhet. Draken och hans eldsprutande huvud är ett sätt att illustrera hjälten upplevelse av motståndarens farlighet. Som externalisation skall inte bara attribut tolkas, t. ex. prinsessans magiska sömn när hon blir osynlig etc. symboliserar hennes hjälplösa situation under föräldrarnas dominans. Denna regel liksom projekteringsregeln bidrar till sagostilens objektivitet. Sagan uttrycker känslor men de hålls på avstånd.

Känslornas intensitet uttrycks i hyperboler. Motståndaren är inte bara stor, han är en jätte, kungen är inte bara rik, han har ett guldslott, hjältingen är inte bara vacker, hon är vackrast i landet. Kvalitet uttrycks i kvantitet, kvantifiering, fenomen och händelser mångdubblas, eller åtminstone tredubblas. Hit hör också sättet att dra ut tiden: hjälten skall tjäna draken i 7 år, han skall färdas genom 9 kungadömen. Slutligen kontraktion som avser fenomenet när tid och rum dras samman, omedelbara snabba förändringar, såsom t. ex. när de 7 åren arbete hos draken går i ett nafs och en förändring äger rum direkt. Några gradvisa övergångar mellan händelser finns inte.

Symboler och känslor

Det är inte möjligt att ta upp alla analyser, hypoteser och resultat som Holbek redovisar. Jag ska begränsa mig till några punkter som är grundläggande för hans tolkning och som utmanar till fortsatt diskussion och ställningstagande.

Låt oss först granska Holbeks betydelse teori och analysmodell och jämföra den med andra befintliga metoder och teorier. Alan Dundes tolkar också symboler med utgångspunkt i strukturanalys. Han kombinerar den komparativa historiska-geografiska metoden med Propps funktioner och analys av motifem och allomotiv. Genom att ha tillgång till ett så stort antal varianter som möjligt av samma sagotyp får forskaren en bild av allomotiven, som är de intressanta i symboltolkningen. Allomotiven är funktionsekvivalenter i ett motifem, men av detta kan man inte utan vidare dra slutsatsen att de är symboliskt ekvivalenta. Detta senare kan man dock ta reda

på genom att undersöka vad som är tabu i en kultur. Dundes anser att de flesta symboler har en sexuell innebörd och lutar sig mot Freud. Han utgår ifrån att det finns vissa identifierbara symboler i en kultur och att de uppträder i mer än en konkret form. Symbolerna finns inte bara i sagotexter utan t. ex. även i annan folkdikt. Dundes menar inte heller att det finns universella symboler utan att symboler alltid är kulturellt betingade. Han går emellertid inte närmare in på brukarna av symbolerna (Dundes 1980, 1984).

Gemensamt för Holbek och Dundes är att deras symbolbegrepp är psykologiskt: symbolerna i sagorna skall ses som uttryck för känslor. Deras uppfattning om känslornas ursprung går dock isär liksom varför människor uttrycker känslor i symboler. Dundes ser symboler som omedvetna uttryck för undertryckt sexualitet; Holbek menar att symboler — och han uttalar sig då bara om sagornas symboler — är medvetna och uttrycker känslor kring centrala konflikter (ungvuxen, man — kvinna, fattig — rik) i berättarsamhället som inte kan diskuteras öppet.

En annan skillnad mellan Holbeks symboltolkning och Dundes' är att Holbek avfärdar existensen av "färdiga" symboler med en given innebörd. Enligt honom skapar människor sina symboler med hjälp av det specifika *langue de* har tillgång till som medlemmar i en bestämd kultur. Symbolernas konkreta form och betydelse är inte givna utan blir till genom sin placering i berättarstrukturen — de kan inte såsom Dundes gör tolkas utan att berättarsammanhanget, texten, inbegrips. Detta innebär att symbolerna bara ibland har en sexuell innebörd, eftersom sagor handlar om mycket annat än sexualitet. I motsats till Dundes betraktar Holbek allt övernaturligt i sagorna som symboler.

Inom paradigmatiske strukturalistisk textforskning förekommer också symbolanalys. Holbek diskvalificerar Claude Lévi-Strauss' mytanalyser eftersom de enligt hans mening inte kan användas på sagor. Att detta är möjligt visar emellertid Yvonne Verdier i studien om Rödluvan, där hon bygger på Lévi-Strauss' metoder. Hon utgår från de centrala övernaturliga motiven i sagan, som hon tolkar som symboler för kulturella föreställningar. Utifrån symbolanalysen når hon sagans djupstruktur, som är motsättningen mellan ungvuxen (Verdier 1978/82).

Det finns en viktig skillnad mellan denna typ

av strukturanalys och Dundes' och Holbeks. Den strukturalistiska forskningen ser symbolerna som ett medel att gestalta kulturella budskap (message). Den paradigmatiske strukturanalysen är en metod för att identifiera och tolka dessa budskap och vinna kunskap om kulturen, inte för att identifiera och tolka känslor, d. v. s. betydelse (meaning). Ett budskap kan sägas ligga i texten, medan betydelsen finns i den enskilda människans huvud.

Den danska forskaren Michèle Simonsen ser betydelsen som en process "... a dynamic relation between a situation (a tale heard or read in a certain context), and the person who experience it" (Simonsen 1985: 230). Hon förordar en analysmetod som ligger nära Holbeks men som också har influerats av Strauss/Verdier. De övernaturliga inslagen tillmäts dock inte samma betydelse som Holbek ger dem. Sagorna, inklusive det övernaturliga, får sin betydelse när de kan integreras i människornas "living experience" (Simonsen 1984: 229 ff).

En helt annan väg för att nå sagornas betydelse för människorna väljer Linda Dégh i en studie av Amor och Psyche-sagan. Dégh menar att det är svårt att utvinna sagans betydelse "from the abstract plot alone". Istället utgår hon från varje enskild variant, som hon betraktar som en personlig skapelse av berättaren, där sagans innehåll görs begripligt genom anknytningen till vardagens verklighet. Varje text speglar berättarens "specific conceptualization of the world and its affairs: his cultural and personal meanings". Detta kommer framför allt fram i berättarnas subjektiva beskrivningar av huvudpersonerna i det att man passionerat identifierar sig med vissa händelser eller uttrycker sitt ogillande för andra. De sociokulturella villkoren "influence the formation of meaningful oikotypes, then the oikotype-models are used by individuals to express their own meaning within socially sanctioned formulas". Betydelsen framgår inte av motiven utan snarare av marginella kommentarer till handlingen. I kommentarerna uttrycks åsikter och känslor som ger konturer och nyanser åt karaktärer och situationer.

Dégh börjar sin analys med att identifiera tre "ideas" härrörande från allmogekulturen, vilka sagotypen framställer: uppfattningen att den förstfödde skall vara en son, att äktenskap skall arrangeras av föräldrar och manlig polygami. Det sätt på vilket de enskilda sagesmännen han-

terar och beskriver dessa problem och situationer i sin berättelse, menar hon, avslöjar sagans betydelse. Analysen visar att sagan har olika betydelser för kvinnor och män beroende på deras skilda roller i samhället. Sagan reflekterar den universella motsättningen mellan privat (domestic) och offentligt (public). De manliga sagoberättarna betonar och utvecklar den manlige hjälten agerande och konflikter i sagan, de kvinnliga hjältinnans. I sitt berättande tar kvinnorna och männen ställning till sagans problem utifrån den tilldelade kvinno- och mansrollen, men samtidigt som självständiga individer. Deras individuella förhållningssätt kan variera, men bara inom de kulturellt fastställda ramarna (Dégh 1988: 3 ff). De övernaturliga inslagen negligeras helt – de blir helt enkelt traditionell rekvisita, som berättarna kan använda för att utforma sin berättelse.

Dégh tolkar på detta sätt sagans innebörd utan att tillämpa någon form av strukturanalys och symbolanalys. Hon utgår dock ifrån att sagorna kommunicerar kulturella budskap, vilka hon identifierar på berättelsenivån – de tre "ideas". Och det är berättarnas tolkning av dessa budskap, som hon utläser i de enskilda berättelserna.

Folklorens betydelse var temat för den senaste ISFNR-kongressen i Bergen 1984 – "Folk Narrative: the Quest for Meaning". I sitt introducerande inlägg diskuterar Lauri Honko de olika innebörder i "meaning" som kan utläsas i de många inläggen. De kan sammanfattas som att betydelse kan studeras utifrån tre skilda perspektiv: 1) betydelsen ligger i texten, öppen eller dold, 2) den skapas i kontexten (performansen), d. v. s. den som skapas inne i människan, och 3) både text och kontext är nödvändiga för att tolka betydelsen. Den första ståndpunkten innebär att man utgår ifrån att det finns en stabil, en fast betydelse i en folkdiktsprodukt; en slags "objektiv" betydelse som forskaren kan blottlägga med hjälp av kunskap om kulturen ur ett utifrånperspektiv. Den andra ståndpunkten avvisar en fast betydelse och hävdar att betydelsen skapas i framförandesituationen och är föränderlig (Honko 1984). Dundes, Verdier och Dégh tolkar betydelse från texten – fast på vitt skilda sätt. Holbek (och Simonsen) gör sina tolkningar utifrån både text och kontext.

Holbeks teori förutsätter att det finns en stabil betydelse i själva texten som forskaren kan tolka. Han blottlägger denna stabila betydelse med

hjälp av en kombinerad syntagmatisk och paradigmisk strukturanalys, som är den gängse metoden för denna typ av analys. Men för att nå betydelsen, den betydelse som människorna upplever ur ett inifrånperspektiv, räcker det inte att bara känna till dessa teman och strukturer. Holbek försöker visa att sagornas djupstrukturella teman har sin motsvarighet i berättarsamhällets vardagsliv – däri ligger sambandet mellan text/saga och människa. De berörda människornas socioekonomiska situation genererade samma typer av konflikter som sagorna framställer. Detta är nyckeln till att människor kan förstå och använda sig av symbolspråket, det som ger det dess betydelse (meaning). Det är emellertid inte den personliga, individuella betydelsen som Holbek anser sig kunna tolka utan den kollektiva. Eftersom människorna lever under samma sociala villkor har de likartade upplevelser och erfarenheter. Bestämmande för den kollektiva förståelsen av sagorna är den sociala verkligheten – inte den kulturella. Denna bildar bara en "wider context" som bestämmer sagornas "setting".

I sin inledande beskrivning av Jylland och Tang Kristensens sagesmän (kap II) redogör Holbek för landsbygdsproletariatets socioekonomiska situation. Han beskriver utförligt husmännens och hantverkarnas ekonomiska ställning och visar hur fattiga och förtryckta de var. Det råder ingen tvekan om att Holbeks slutsatser vad gäller sagornas sociala berättarmiljö för den undersökta samlingen är riktiga. Men har inte de kulturella värderingarna och beteendet en större relevans för tolkningen av symbolernas betydelse även i ett inifrånperspektiv? Holbek gör ingen motsvarande beskrivning av lantbruksproletariatets kulturella miljö. Hur var förhållandet mellan de unga och de vuxna? Hur gick det t. ex. till när de unga lämnade hemmet, när de tog steget från föräldraberöende till ett eget oberoende liv? Hur inleddes en kärleksförbindelse och med vem? Vilka var de fattigas förhållande till och syn på de rika och på ägande? Det hade varit betydelsefullt att få kännedom om husmännen och husmanskvinnorna och hantverkarnas kulturella praxis för att kunna avgöra huruvida de tre kriserna (temata) kunde röra upp känslorna till den grad eller att de var så farliga att de måste maskeras i symbolspråk. Och vidare för vem skulle känslorna i så fall döljas? För de egna? För de besutna? Den fattige underställer sig en medve-

ten censur, han måste vara försiktig i det han säger, menar Holbek. "People, and perhaps particularly those of the lowest order, would have to express themselves with care, to avoid giving offense; on the other hand everybody knew how to take a hint" (s. 407).

Jag ser det som en metodisk svaghet i avhandlingen att Holbek inte kan visa sambandet mellan verklighet och saga annat än i strukturella teman. De aktuella temata – ung–vuxen, man–kvinna, låg–hög – är ju universella strukturer, som har olika kulturella manifestationer i tid, rum och social miljö. Läsaren får inte veta på vilket sätt det jylländska landsbygdsproletariatet vid 1800-talets slut i ett kollektivt kulturellt perspektiv upplevde dessa förhållanden och relationer som känsliga, besvärliga och farliga att tala om. I de fall Holbek refererar till kulturella förhållanden är det mycket allmänt till "i allmogekulturen...". I allmogekulturen var inte frigörelsen från föräldrarna och upprottet från hemmet något dramatiskt och svårt, vilket Holbek själv påpekar i ett annat sammanhang (s. 419). Barnen förbereddes för vuxenlivet från tidig ålder och fick lära sig både ansvar och självständighet. De lämnade tidigt hemmet för tjänst på annan ort. Inträdet i vuxenvärlden var kulturellt reglerat med olika riter. Det har sannolikt upplevts som eftersträvansvärt och naturligt att ta steget in i vuxenvärlden, knappast något konfliktfyllt och ifrågasatt.

På liknande sätt var mötet mellan könen ganska okomplicerat. Det är, enligt Holbek, sexualitet som signaleras i symbolerna. Sex var annars inget som man ansåg nödvändigt att dölja i bondesamhället – eller ens kunde dölja. Men de unga var blyga för varandra och kärleksrelationer hölls hemliga så länge som möjligt, särskilt då utsikterna för äktenskap var små, menar Holbek (s. 579). Anledningen till att sexualitet uttrycks i symbolspråk är här således att maskera känslor inför det motsatta könet, det har inget att göra med den sociala situationen som sådan.

Min kritik av Holbeks analys gäller främst hans behandling av det "kollektiva" inifrånperspektivet. Men det finns även andra svagheter i hans betydelse teori. Hans analysmodell är på pappret egentligen ganska enkel, men i tillämpningen är det uppenbart, att inte bara läsaren utan också författaren har problem att använda sin egen metod. Det övernaturliga låter sig inte så lätt pressas in i modellen. Det kan inte tolkas enbart

utifrån sagans inre kontext och de tematiska oppositionerna utan den yttre kulturella kontexten måste ibland dras in, som t. ex. Yvonne Verdier gör och som Holbek kritiserar. De övernaturliga inslagen kan därför inte alltid antas vara känslomässigt betingade symboler utan är också symboliska uttryck för en föreställningsvärld. Symboler med sexuell innebörd måste Holbek vidare erkänna sannolikt är allmänna och deras betydelse bestäms därför inte av berättelsestrukturen.

Det är inte möjligt att här gå in på Holbeks tolkningar eller försöka beskriva dem. Tillämpningen är oerhört krånglig och långt ifrån lätt att följa (jfr Palmenfelt 1988). Jag kan bara rekommendera den intresserade att läsa kapitlet Application i avhandlingen. Sagan om Kung Lindorm används som prototyp. Bara det faktum att Holbek måste använda 40 sidor för att genomföra tolkningen av denna enda saga talar sitt tydliga språk. Man kan inte annat än fråga sig om det är möjligt, att de fattiga husmännen och husmanskvinnorna på Jylland i slutet av förra seklet verkligen kunde behärska ett så komplicerat langue — om någon, oavsett tidsperiod och om hon eller han är fattig eller rik, haft en sådan förmåga. Och vidare måste man fråga sig om allt övernaturligt i sagorna är symboler och har haft den psykologiska funktion och den betydelse som Holbek tillskriver det.

Yvonne Verdiers — och även Dundes' om man bortser från de freudianska övertonerna — liksom Déghs analysmetoder framstår i detta perspektiv som betydligt mera realistiska och utvecklingsbara. De kan också brukas på annan folkdikt än sagor. Holbeks modell är inte en metod för en mera allmän folkloristisk symboltolkning. Den är, vilket också Holbek nödgas erkänna, endast tillämpbar på undersagor som slutar med bröllop. Det är svårt att se på vilket sätt den kan leda till ett mera generellt studium av kulturella symboler och deras konstruktion, användning och tolkning och i ett vidare perspektiv folklorens betydelse. I detta sammanhang vill jag ånyo referera till Honkos artikel där han ifrågasätter inläggens ensidiga inriktning på genrer: "Whether such a theory /en allmän betydelseteori/ should both begin and end with genres is a question which could invite debate in some forum" (Honko 1984: 39).

Sagan som dagdröm

Definitionen av sagor som dagdrömmar är en

förutsättning för Holbeks betydelseteori och tolkning av det övernaturliga. Dagdrömmar hjälper människor att bearbeta och hantera både sociala och psykiska problem. I dagdrömmen kan människan ändra verkligheten så att den blir så som de vill att den skall vara. Härigenom blir verkligheten lättare att stå ut med. För den enskilda människan har dagdrömmen en psykologisk funktion.

Sagor är emellertid inte individuella dagdrömmar utan kollektiva, de fattigas fantasifykt i positiv bemärkelse, konkluderar Holbek. De är "... fantasies in which wrongs were righted and the poor and powerless justly recognized for their true worth. They thus kept alive a keen sense of justice and rightness ... They depicted a true world, i. e., the world as it should be" (s. 406). I den bättre världen kan den lilla människan hävda sig gentemot den starka. Där räknas den fattige förmer och visar sig vara den som besitter de bästa inre egenskaperna. Sagorna som kollektiva dagdrömmar har därmed en social tendens. Det övernaturligas funktion är att maskera den sociala kritiken, det "allow the narrator to speak of the problems, hopes and ideals of the community" (s. 435).

Det är förvånande hur få symboler som kan relateras till oppositionen fattig—rik och som därmed skulle dölja socialt missnöje. Olika sagoberättare betonar olika teman, är Holbeks iakttagelse. De som betonar det sociala temat är inte många och det är inte i symbolspråket som detta engagemang kommer fram utan i själva handlingen, t. ex. låter berättaren Mads Thomsen Baek alltid den starke straffas på slutet (s. 567). Det är således på berättelsenivån som den enskilde sagesmannen har möjligheter att ge sin berättelse en individuell prägel och tolkning, vilket också är Déghs uppfattning. På djupstrukturnivå är däremot möjligheterna att lägga in personliga tolkningar begränsade, det är de aktuella temata som skall bestämma symbolernas betydelse (s. 577). Denna nivå är därför den viktiga för det övernaturligas innebörd, men temat låg—hög är inget dominerande tema. Det är aldrig ensamt tema i något drag utan förekommer bara tillsammans med temat ung-vuxen och förefaller ofta underordnat detta.

Dessa två temata är emellertid också sagornas övergripande. Hjälden/hjältinnan genomgår två statusbyten i sagohandlingen: från ung till vuxen och från fattig till rik (egentligen tre då hon/han

byter status från ogift till gift). Utvecklingen från ung till vuxen handlar om hjältens personliga mognad – han skall tillägna sig de moraliska egenskaper som behövs för en vuxen för att accepteras i samhället, i vuxenvärlden. De tester som kantar vägen fram till bröllopet framställer symboliskt de egenskaper som var önskvärda. De viktigaste moraliska regler som styr handlingen summeras på följande sätt av Holbek:

- man skall vara snäll mot den som man får hjälp av, mot djur, mot gamla kvinnor
- man måste välja den mest anspråkslösa gåvan, den farligaste vägen, det värsta alternativet
- man måste svara på alla frågor och dela med sig av sin kunskap, men också lyda, ta till sig de råd man får, d.v.s. hjälten/hjältinnan skall visa vänlighet, tacksamhet, hjälpsamhet, generositet, mod, trohet, ta väl hand om djur, följa goda råd och avvisa dåliga. Dessa regler återspeglar mer allmogekulturens moral än aristokratins, menar Holbek (s. 364f, 420). Detta är emellertid också karaktärsegenskaper som inpräntas i högre samhällsklasser och som närmast motsvarar de bibliska dygderna. De kan därför inte sägas vara kontroversiella och behöva maskeras i symboler. Tvärtom uttrycks de klart och tydligt i ordspråk, talesätt och annan folkdiktning.

Statusbytet från fattig till rik sker med hjälp av giftermål. Att gifta sig rikt var självfallet en utopisk tanke för de fattiga, lika utopisk är tanken att bli rik på något annat sätt. Ett sådant giftermål skulle också ha betraktats med misstänksamhet av omgivningen. De egna skulle se det som ett utslag av högfärd och oförnöjsamhet. Förförärlighet var ett av de genomgripande värdena i bondesamhället, en lärdom som kommuniceras i många folklörenger. De bättre ställda å sin sida skulle betrakta en sådan förening som en mesallians och den var sannolikt lika lite önskvärd ur deras synvinkel. Här finns en anledning att klä sina tankar i symbolspråk för att dölja, såväl för de egna som för de besuttna.

Sagor handlar om personlig lycka och framgång. Sagans hjältar och hjältinnor ifrågasätter inte de sociala klyftorna och deras sociala klättring rubbar inte samhällets sociala struktur. Hjälten/hjältinnan rör sig i en given världsordning som inte ändras av handlingen (jfr s. 387f). Det ringa ursprunget glöms bort eller förnekas – de fattiga föräldrarna försvinner tidigt ur handlingen. Den fattige hjälten/hjältinnan anpassar sig frivilligt och självklart till sin nya soci-

ala miljö. Denna önskan om personlig framgång innehåller värderingar som går i stäv med allmogekulturens om förförärlighet och vad som brukar kallas "the ideas of limited good". Detta talar snarare för att de är personliga dagdrömmar – inte kollektiva.

Visst har sagorna fungerat som dagdrömmar och tankeflykt undan en hård och ogin verklighet. Men för att åter citera Linda Dégh kan sagor inte "... be derived from injustice alone; there are many deep psychological facts, individual dispositions, and inequalities that also contribute as much to the tale conflict as social conditions". Hon beskriver sagans handling som en hjältes/hjältinnas resa från en känd värld till en fantiserad. Sagorna börjar i hembyn, den kända världen "the desolate, dreary world of peasant misery, continues through a transitional world which is increasingly unreal and marked out by challenge, trial and adventure, and ends in a miraculous setting of fulfilment". Den andra världen tillhör de rika, de lyckliga, de mäktiga. Resan bildar en bro mellan de skilda världarna och de äventyrliga upplevelserna är att betrakta som "a sequence of conflicting manifestations of these worlds". I denna betydelse blir sagans syfte att överbygga gapet mellan de två världarna (Dégh 1981 s. 64f, 74). Det övernaturligas funktion blir i ett sådant perspektiv inte enbart symboliska uttryck för känslor som måste döljas, men kan självfallet vara det. Det kan också ha funktionen att beskriva den okända världen.

Kvinnligt och manligt

Avslutningsvis vill jag ta upp en annan fråga som aktualiseras i avhandlingen och som jag finner mycket intressant – de kvinnliga och manliga sagorna. Holbek kan visa att det finns skillnad mellan manliga och kvinnliga berättares repertoarer. Sagor med kvinnlig huvudperson berättas huvudsakligen av kvinnor, medan män berättar sagor med manlig huvudperson. Han kan också visa att det finns strukturella skillnader vad gäller formen mellan de kvinnliga och manliga sagorna. Sagor med kvinnlig huvudperson saknar ofta drag I eller II med Donorsekvensen (eller är denna sekvens mindre elaborerad än i manliga sagor). I dessa drag framställs hjältens problem när han lämnar sina föräldrar och ger sig ensam ut i världen, det som han råkar ut för innan han firat sitt bröllop. Kvinnliga sagor däremot innehåller oftare drag IV, där hjältinnans

situation efter giftermålet beskrivs.

Även andra forskare har noterat strukturella skillnader mellan manliga och kvinnliga sagor. Propp fann att hans syntagmatiska modell passade bäst på manliga sagor (s. 380f). Heda Jason har också funnit att sagor med kvinnlig hjälte har en annan struktur än sagor med manlig hjälte. Hon diskuterar dock inte frågan hur skillnaden skall förklaras (Jason 1984). Inte heller Holbek använder sig av sin iakttagelse på annat sätt än att den får utgöra ett bevis för att människorna väljer sin repertoar medvetet och inte automatiskt övertar berättelserna utan valet kan förklaras med identifikation med sagohjälten.

Frågan om kvinnligt och manligt i sagorna har flera andra aspekter än identifikation. Finns det t. ex. en kvinnlig och en manlig sagotradition och hur skall de skilda strukturerna förklaras?

Sagor med manlig hjälte, som berättas av män, betonar och utvecklar hjältens äventyr innan han träffat sin tillkommande och/eller hans svårigheter att etablera förhållandet och fira bröllop. De kvinnliga sagorna kan innehålla samma handling, men den är då ofta både enklare och mindre dramatisk och farofylld. I sagorna med kvinnlig struktur kommer hjältinnans problem efter bröllopet då hon får bekymmer med sin man (the innocent persecuted heroine tales). Det är dessa sagor jag i första hand vill ta upp här.

Eftersom det finns vad man skulle kunna kalla en "kvinnlig struktur" i sagor med kvinnlig hjälte måste följden bli att strukturen i manliga sagor kan karakteriseras som "manlig". Det är självfallet inte så att sagor med kvinnlig hjälte avviker från en sorts normalsaga, normalstruktur, som representeras av den manliga strukturen. Där emot är sagor med manlig struktur vanligast. Orsaken till att vi känner flest manliga sagor kan sökas i det förhållandet att sagoberättande är en huvudsakligen manlig sysselsättning och att manliga berättare i högre grad tycks identifiera sig med sagohjälten. Identifikationen med sagohjälten är inte lika uttalad hos kvinnliga berättare — Holbek visar att de jylländska kvinnorna t. o. m. berättat fler manliga sagor än kvinnliga.

De olika manliga och kvinnliga strukturerna kan endast till en del förklaras utifrån de kulturella värderingarna och beteendet. Då utgår jag åter ifrån allmogekulturen som den kultur sagorna skall relateras till. Upprottet från föräldrahemmet och inskolningen i vuxenvärldens värderingar och normer var likartat för pojkar och

flickor. Det som skilde var arbetsuppgifternas art beroende på den stränga könsarbetsdelningen. Det är således svårt att se att den manliga strukturen skulle avspegla en annorlunda och mer komplicerad socialisationsprocess.

Mötet med det motsatta könet var, som vi tidigare sett, inte heller särskilt problematiskt i bondesamhället. Initiativet till kontakt kom kanske oftast från männen — såvida det inte togs av föräldrarna — men vi vet inte mycket om detta. Holbek har rätt när han säger, att de unga flickorna bevakades noga av sina föräldrar eller sin fader, men det gällde sannolikt de fall då stora ekonomiska värden var på spel. I andra sociala grupper ordnades den sociala kontrollen på annat sätt. Den manliga strukturen skulle kunna avspegla mäns upplevda och faktiska svårigheter att få den brud de önskade. Men även kvinnorna var ju i samma situation, inte heller de kunde fritt välja och träffa sin tillkommande. Föräktenskapliga sexuella förbindelser var vidare lika lite tillåtna för båda könen, även om de var farligare och lättare att avslöja hos kvinnorna.

Dégh avvisar i sin tidigare refererade analys av Amor och Psychesagan tanken på att sagotypens hjältekön har betydelse för berättarkönets repertoar. Den saga hon behandlar är en kvinnlig saga som berättas av både kvinnor och män. Skillnaderna mellan berättarkönen ligger i stilen. Dessa skillnader i berättarstil mellan män och kvinnor ser hon som ett resultat av deras kulturella roller (se ovan). Männens texter avslöjar att de har problem att anpassa sig till sin mansroll, rollen som make och far. De utvecklar och resonerar kring den manliga kontrahentens beteende, hans behov av frihet från familjeband, rörlighet, äventyrlust och intresse för andra kvinnor. Kvinnors texter däremot visar att de är inriktade på att med alla medel uppfylla sin modersroll och de för en hård kamp för moderskapet — de ger sig inte förrän de "återfåt" sin man och blundar t. o. m. för dennes snedsteg (Dégh 1988).

Kan man inte tänka sig en sådan tolkning överförd på de manliga och kvinnliga strukturerna? De manliga sagorna med de många och svåra prövningarna återspeglar den manliga anpassningskonflikten; på motsvarande sätt skulle de kvinnliga sagorna med kvinnlig struktur reflektera kvinnans svårigheter att få uppfylla sin könsrollsbestämning beroende på mannens agerande.

Det finns även andra sätt att förklara de struk-

turella skillnaderna. Holbek tolkar i sagan om Kung Lindorm den unga brudens problem djuppsykologiskt. Anledningen till att svärmorn fördriver henne är att hon är svartsjuk. Lindorm och hans mor står i ett Oidipusförhållande till varandra. Han kan inte slita bindningarna till sin mor och tvärtom. (Jag antar att han menar att detta är orsaken till hjältinnans bekymmer i alla de kvinnliga sagorna med kvinnlig struktur.) Eftersom Holbek själv inte tvekar att dra in djuppsykologiska resonemang i sin analys skall jag också göra det – om än på ett lite annorlunda sätt.

Frigörelseprocessen är enligt modern djuppsykologisk forskning olika för pojkar och flickor, oavsett klasstillhörighet. Det är separationen från modern som för pojkar upplevs särskilt svår, eftersom de måste göra sig oberoende av henne och identifiera sig med fadern och en könsroll, som är vitt skild från den kvinnliga. För flickor sker denna process mindre dramatiskt då de inte behöver frigöra sig från sina mödrar för att identifiera sig med en annan könsroll. För flickor handlar frigörelsen om differentiering, att bli annorlunda än modern (Fritjof 1985, förf utgår från Chodorow 1978).

Jag menar att det kan inte uteslutas att det är denna psykiska process som avspeglar sig i sagans struktur. Den manlige hjältens problem innan han gifter sig är en gestaltning av hans frigörelse från modern. Innan man har klarat av denna kan han inte etablera en varaktig relation men en annan kvinna (jfr Fritjof 1985). På motsvarande sätt är det hjältinnans svårigheter att differentiera sig från sin mor och finna sin egen kvinnoidentitet som manifesteras i hjältinnans besvärigheter.

I djuppsykologisk belysning blir Lindormssagans betydelse för kvinnor en annan än den Holbek finner. Han menar att anledningen till att sagan varit så populär bland kvinnliga berättare är att "... the tales deals with a problem of prime importance to women, their relations to their husbands and sons" (s 485). Han gör denna tolkning utifrån ett manligt perspektiv och förhoppning och sätter männen i centrum. Sagan kan lika gärna handla om kvinnors relationer till varandra (mor-dotter) och om kvinnors önskan att förverkliga sin kvinno- och modersroll.

Identifikationen med hjälten i sagorna kan ske på flera nivåer, det är helt klart. Det går dock inte att generellt slå fast att sagor med manlig

struktur är manlig berättartradition och sagor med kvinnlig struktur kvinnlig berättartradition, men det finns ett mönster. Dégh menar att män och kvinnor bara betonar olika karaktärer och situationer. Sagor har alltid både en manlig och en kvinnlig hjälte även om bara en är sagans huvudperson och det finns därför alltid både kvinnliga och manliga problem i en saga, som kan engagera (Dégh 1988). Det vore intressant att testa Linda Déghs slutsatser på ett större material. Det är svårt att utan närmare studium av Tang Kristensens material säga om denna tes gäller även för de jylländska sagoberättarna. Vad som är tydligt i materialet är ändå, att de manliga sagoberättarna inte gärna berättar kvinnliga sagor. De kvinnliga sagesmännen å andra sidan berättar fler manliga än kvinnliga sagor, och flera av de manliga sagorna har ingen framträdande kvinnlig hjälte eller kvinnligt problem att identifiera sig med. En förklaring kan vara att eftersom det var kvinnorna, som berättade sagor för barnen i hemmet, kanske de har lagt sig vinn om en könsbalanserad repertoar.

De manliga sagornas betydelser för kvinnor behöver dock inte vara mindre för att hjälten var manlig. Det som är manligt i ett patriarkaliskt samhälle har alltid en högre status än det som är kvinnligt. Kanske är det så att de manliga sagorna för kvinnor i allmogekulturen haft funktionen av hemliga dagdrömmar – en önskan att få lämna den traditionella, kringskurna och underordnade kvinnorollen och få såsom den manlige hjälten ge sig ut i världen, fri och obunden och bestämma över sitt eget liv.

Litteratur

- Chodorow N 1978, *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. Univ of California Press.
- Dégh L 1981, *The Peasant Element in the Hungarian and East European Magic Tale*. *Cahiers de littérature orale* 9.
- 1988, *The Telling of Stories. Approaches to a Traditional Stoff*. (Föredrag till Hans Christian Andersen Symposiumet i Odense 21–23 nov. 1988, under tryckning.)
- Dundes A 1980, *The Symbolic Equivalence of Allomotifs in the Rabbit-Herd (AT 570)*. *Arv*, vol. 36
- 1984, *The Symbolic Equivalence of Allomotifs: Towards a Method of Analyzing Folktales*. *Le conte. Pourquoi? Comment? Folktales, Why and How. Actes des journées d'études en littérature orale ... Paris, 23–26 mars 1982*. Paris.

- Fritjof P 1985, Psykoanalytisk teori och kvinnors identitetsutveckling. *Kvinnovetenskaplig Tidskrift*, no 1.
- Honko L 1984, Folkloristic Studies on Meaning. *Arv*, vol. 40.
- Jason H 1984, The Fairytale of the Active Heroine: an Outline for Discussion. *Le conte. Pourquoi? Comment? Folktales, Why and How. Actes des journées d'études en littérature orale ... Paris, 23-26 mars 1982*. Paris.
- Palmenfelt U 1988, Rec av Bengt Holbek: Interpretation of Fairy Tales. *Tradisjon 18*. Universitetsforlaget.
- Simonsen M 1985, Against the Idea of Symbolism in Fairytales. *Papers IV. The 8th Congress for the International Society in Folk Narrative Research. Bergen, June 12th-17th 1984*. Bergen.
- Verdier Y 1978/1982, Rödluvan i muntlig tradition. Den bortglömda mormodern. *BLM IV*.

Sverker Sörlin: Framtidslandet. Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet. Kungliga Skytteanska Samfundets handlingar Nr 33, Carlssons bokförlag, Stockholm 1988. 361 s.

Det nordliga rummet

Sverker Sörlin, idéhistoriker från Umeå, har i sin avhandling *Framtidslandet* gett oss ett brett djupperspektiv för att nå fram till en helhetsbild. Från 1500-talets Norrlandsresa med Olaus Magnus via 1600-talets prästrelationer och resande vetenskapsmän över norrländsk fysikoteologi fram till 1800-talets vetenskapsinsatser "i det nordliga rummet" och debatten kring Norrlandsfrågan – målar han upp en klagörande bakgrund. Sörlin följer här den kunskapsrika helhetssyn som oftast utmärkt arbeten som emanerat från Ronny Ambjörnssons institution i Umeå.

Det vidsträckta Norrland med sina skogar, myrar, fjäll och älvar uppfattades tidigt som en resurs för Svea rike. Där kunde rikedomar utvinnas i ett visserligen frostigt paradiset befolkat längst i norr av samer, som levde "tryggare i sina skogar ... i naturlig skönhet ... än de som bo i befästa städer ..." skriver Olaus Magnus.

Det kärva klimatet hindrade inte jordbrukets utveckling, där skulle man även kunna "frambringa en myckenhet säd" och "tjänliga boplatser för flera tusen människor". Intresset för rikedomar som kunde utvinnas inom "det nordliga rummet" – som det så målande formulerats

av författaren – fortsätter under följande århundraden. 1600-talets lappmarkspräster Graan, Rheen m. fl., Rudbeck d. y., Linné – alla framhäver de nyttigheterna i norr. Bruksintressenter träder fram och "man hoppas här, näst Guds tillhjälp så skall där bli de Svenskars Västindien", som Carl Bonde skrev till Axel Oxenstierna.

Förgrundsfigurer i den tidiga norrländska bruksrörelsens historia är bröderna Momma, senare adlade Reenstierna. De kände området vid Kengis bruk i Tornedalen. Vid älvstränderna skulle kolonisation upprättas och järnmanufaktur byggas "som vid Liège". Detta skulle bli till gagn för fjällfolket som därigenom "blifwa storgligen civile". Skogarna skulle utnyttjas genom bruksrörelsen och odlingen växa. Författaren visar här hur bruksverksamheten vid Kengis bruk, vid Nasafjäll och Adolfström redan på 1600-talet inrymmer element av en norrländsbild som senare under industriepoken skulle bli vanlig – vi kan redan nu se, menar författaren, prototyper till ett "Industri-Norrland".

I detta sammanhang saknar jag hänvisning till det stora och omfattande Luleå silververk (1600-talet) (nyligen, 1987, grundligt granskat i ett utmärkt arbete av Kenneth Awebro) och som är ett utomordentligt tydligt exempel på den tidiga bilden av Industri-Norrland.

Den officiella motiveringen för norrlandssatsningen hör samman med de dåvarande merkantilistiska doktrinerna. Inhemsk resurser skulle hjälpa stormakten Sverige gentemot Europa. I Norrlandsfrågan – som är huvudproblematiken i författarens arbete – kommer 200 år senare industridominansen att bryta sig mot de agrara intressena.

Jordbruksintressena levde förvisso vidare under 1700-talet. En som satsade friskt på att befolka "det nordliga rummet" var landshövding Graan i Västerbotten. Med hjälp av lappmarksplakaten tillhölls kolonister att bygga hus, att ta upp åker, röja äng "som det annorstädes i våra provinser brukligt är". Nybyggaren fick inte på finskt manér dra runt från plats till plats med "svedjande".

Intresset hade sålunda förskjutits från bergsbruk till jordbruk. Norrlands agrara möjligheter betonas. Men åter svänger pendeln – då med hjälp av den kraftfulle Västerbottenshövdingen Gyllengrip. Åter står Industri-Norrland i förgrunden – även om jordbrukstanken fortfarande

de finns.

Fysikoteologi är en ledande teori under 1700-talet (s. 43) — det är "en slags sammanbindande ideologisk väv för utnyttjandet av naturen". Framför allt sågs människorna såsom en resurs — de fick inte vara onyttiga, lika litet som jorden, och i Norrland fanns oändliga obrukade områden. Gud hade inte skapat något förgäves — sådan var grundtanken. Och följaktligen hade Gud inte skapat platser på jorden som var omöjliga att bebo. Att sprida odling var att handla i enlighet med skapelsens idé. Bland dem som förfäktade dessa teser var prästerna Pehr Högström i Gellivare och Carl P Fjellström, den senare med skriften *Tankar om upodlingsmöjlighet i Lapmarkerna* (1760). Dessa var svågrar. Fjellströms odlingsoptimism understryks av hans tro på den gudomliga försynen, som gjort alla platser på jorden "der grönt kan växa" tjänliga för människor. Människan hade ansvaret för att upprätthålla civilisationen. Att odlingen hittills varit svag berodde på att befolkningen ägnat sig åt "lustbarheter", d. v. s. fiske och jakt.

Dessa norrlänningar, Högström och Fjellström, såg det nordliga rummets inneboende möjligheter. De var medvetna om naturtillgångarna — men de betonade det jordbrukande norrländska framtidsriket — inte ett Industri-Norrland.

Med denna belysande introduktion och bakgrund till Norrlandsfrågan under industriepoken har författaren gett oss en fast plattform att stå på. Hans är förtjänsten att vi fått de fysikoteologiska principerna inom det norrländska 1700-talsmaterialet infogat i sin rätta kontext. Med hänsyn till den senare så vittomfattande Norrlandsfrågan är denna bakgrund helt nödvändig.

Modernisering och Norrlandsfrågan

Ett honnörsord i arbetet är *modernisering*. Ordet har här en vid och mångskiftande innebörd och är av övergripande betydelse vid den ideologiska analysen av Norrlandsfrågan, som utgör tyngdpunkten i framställningen och som berör en debatt vilken till det yttre handlade om ägandeförhållanden i det norrländska jord- och skogsbruket. "Striden stod något förenklat uttryckt, mellan bolag och bönder" (s. 15).

Ett annat viktigt tema i avhandlingen är Norrlands roll i den nya Sverigebild, som växer fram i samband med industrialiseringen. Avhandling-

ens centrala undersökningsperiod är 1892—1913, även om den inrymmer industrigenombrottets epok 1870—1920. Norrlandsfrågan är inte en problematik som berör vem som skulle äga skogen — storbolag eller bönder. Den är så mycket mer. Debatten avslöjar attityder till industrialiseringen av Norrland. Somliga såg "ett industriellt framtidsland födas" och hälsade det med glädje, andra upprördes och talade om Norrlands förfall. Såväl kultur som natur skulle spolieras, framför allt skulle bondeståndet och dess allmogekultur hotas och därmed djupast sett svenska värden.

"Man skulle", skriver författaren, "kunna kalla den process Norrland genomgick under dessa decennier för en modernisering. Norrlandsfrågan var ... en debatt som avslöjade ett antal omöjliga förhållningssätt till detta fenomen". Modernisering är skulle man kunna säga ett tänkande begrepp för vad tredje världen nu upplever. För och emot — d. v. s. modernisering såsom befriare eller katastrof. "Varför kan vi inte säga industrialisering i stället", frågar sig författaren. "Därför att det begreppet är för snävt", svarar han, — "det berör mest formerna för produktion." Modernisering däremot avser inte bara produktionsformer utan även den förändrade samhällsstrukturen — nya bosättningsformer, livsformer, kommunikationer och mentalitetsförändringar (s. 16).

Denna process gick oblodigt till i vårt land. R F Tomasson har i arbetet *Sweden: Prototype of Modern Society* karakteriserat skeendet som "the extraordinarily rapid, tranquil and successful modernization of Sweden". Det hindrade inte att den norrländska moderniseringen var dramatisk och mycket snabb och väckte mycket upprörda känslor, menar författaren. Om detta ideologiska förhållningssätt till en omvälvande samhällsförändring handlar denna framställning. Exemplet Norrland som här utvalts är tydligt och författaren är den förste att tränga bakom det ideologiska skeendet i norrlandsdebatten och se, vad jag skulle vilja kalla, mentalitetsbarriärerna mellan olika opinioner.

Författarens avsikt är att fånga in de övergripande skeenden som kom att *forma* debatten. Han laborerar med norrländska aktörer, initiativ och faktorer å ena sidan samt med de centralstyrande enheterna — riksdagen, universitetsinstitutioner, huvudstadspress — å andra sidan. Allt bildar ett dramaspel där ridån rivs undan och

aktörerna förs fram till rampen för att granskas av oss. Han har inte haft för avsikt att se Norrlandsfrågans konsekvenser på gräsrotsnivå — d. v. s. hur den enskilde bonden upplevde problematiken eller hur sågverken skapade "armod och utsugning" etc — den problematiken har behandlats i andra arbeten, menar författaren. Här skulle förf. t. ex. kunnat peka på Umeåforskaren Mats Ahnlunds avhandling om Norrbyskär [om tillkomsten av ett norrländskt sågverkssamhälle. Umeå 1978.] — men den boken omnämns ej trots att Norrbyskär och dess bebyggelse är central i författarens bok! I sin utmärkt strukturerade opposition menade Karin Johannesson att Sörlin såg Norrlandsfrågan ur ett alltför centererat Stockholmsperspektiv. Jag kan inte hålla med henne på denna punkt. Tvärtom! Det följande avsnittet med aktörer och markörer visar just detta — att för dem stod det nordliga rummet i förgrunden som aldrig förr. De arbetade inom det nordliga rummet och för Norrland — om än utifrån olika bevekelsegrunder.

Aktörer och markörer

Nyåret 1894 skriver disponenten för Mo och Domsjö, Frans Kempe, företrädare för den bologsvänliga opinionen och för ett Industri-Norrland, till Uppsalaforskaren Bovallius: "Broder, jag anser Du bör ... [agera] för det antagandet att sågverksbolagen blifva egare af den egentliga skogsmarken och bonden till den odlade ... jorden ... Trävaruhanteringen är för Sverige och enkannerligen för Norrland en fullt naturlig och lämplig näring som på inga villkor bör förhindras ... och en ofantelig människomassa lever af denna industri" (s. 108). Här förebådas Norrlandsfrågan, här möter vi en av huvudaktörerna i den kommande ideologiska debatten — Frans Kempe. Striden kommer att stå mellan å ena sidan Kempe och de vetenskapliga företrädarna, geologen Högbom, zoologen Bovallius, botanikern Lundström, vilka alla såg utvecklingsväxt och industrialisering såsom positivt och kulturutvecklande. Å andra sidan stod de som kämpade för "de sanna och bestående värdena" — såsom godsägare, d. v. s. ägare av den skog som ej fick skövlas samt bönder som såg industrien som ett hot mot landet och hantverkarna som såg fabriker förringa deras sysslor.

De ideologiska skillnaderna bottnade i frågan om vilken typ av samhälle man ville ha. De industrivänliga hävdade det moderna samhällets

överlägsenhet; städer var förmer än lantlivet, fabriker förmer än hantverk. Motståndarna förfäktade motsatsen. Men det som gör Norrlandsfrågan så intressant för en idé- och lärdomshistoriker är, att dessa motsatta grupperingar — industriidkare, bolagsvänliga och arbetare contra godsägare, bönder, hantverkare — *inte* kunde föras in i gängse politiska fällor: konservatism, liberalism, socialism. Här gick attityderna på tvärs mot partisympatier. Författaren visar mycket klart att det är *förhållningssättet till modernisering* som spelar in och som står ovanför de politiska ideologierna. Detta är ett av avhandlingens viktiga resultat. Därmed har ny kunskap erhållits i fråga om förhållningssätt till ideologiska ställningstaganden, d. v. s. till modernisering i detta fallet. Om aktörerna skulle mycket kunna åberopas. Här har författaren fört fram i ljuset nya, fylliga personbeskrivningar insatta i sin idéhistoriska — och norrländska — kontext. Kapitlen om Frans Kempe, (s. 161 ff), Hjalmar Lundbohm, Axel Hamberg, Fredrik Svenonius (s. 130 ff) och inte minst avsnittet om Carl Lindhagen (s. 236 ff) är utomordenligt intresseväckande och kunskapsrika. Man har saknat sådana personanalyser många gånger i samband med sin egen forskning — nu finns de och inte att förglömma med fylliga rikt hänvisande noter.

Boken som utgetts av Carlssons förlag och i samverkan med Skytteanska Samfundet är rikt illustrerad. Dess omslagsbild — ett sågverk-viad en norrländsk älv mot en mild grön skogsridd är suveränt vald liksom typografien.

Phebe Fjellström

Bo Grandien: Rönndruvans glöd. Nordiska museets Handlingar 107. Stockholm 1987. 349 s., ill.

Bo Grandiens *Rönndruvans glöd* med undertiteln *Nygoticistiskt i tanke, konst och miljö under 1800-talet* är hans tredje stora bok om idéströmningar och arkitektur i svenskt 1800-tal. Han kallar böckerna en trilogi där varje bok är fristående. Som helhet är hans verk ett storartat bidrag till förståelsen av 1800-talets nationella och estetiska idéer. Titeln på den senaste boken är hämtad ur Tegnér's Flyttfåglarna och är en sinnebild för föreningen av nordiskt och klassiskt: det frostnupna rönnbäret och den solmogna druvan.

Tyngdpunkten i boken är avsnittet om ett tiotal villor i fornnordisk stil, d. v. s. trävillor påverkade av schweizerstilen men med en rad nordiska attribut. Men dessförinnan tar författaren med oss på en stor lärdomshistorisk exposé där han analyserar nygoticismens rötter i filosofi, politik, litteratur, konst och konsthantverk.

Redan på första kapitlets första sida möter vi några av huvudpersonerna på skandinaviskt studentmöte i Uppsala 1856. Stämningarna från mötet skulle präglade dem livet ut. Det var bl. a. de blivande läkarna Carl Curman och Axel Key, den blivande professorn i konsthistoria Lorentz Dietrichson samt Björnstjerne Björnson och Artur Hazelius. Studentskandinavismen var politiskt inspirerad, men Grandien analyserar också de filosofiska, litterära och nationella idéerna som bar upp den. Götiska förbundet, Manhemsförbundet, fornforskning och tolkning av nordiska skrifter påverkade attityderna. Fritiofs saga "blev var mans egendom" och Norge sågs som ett ideal. I den högst njutbara analysen av Fritiofs saga drar Grandien fram varför den kändes så angelägen: Fritiof är antihjälten, en obehärskad trotsare. Ingeborg, hans ungdoms älskade, alltför högättad för att bli hans, blir mot sin vilja bortgift med en rik gammal gubbe – en situation som allför många unga kände till. Den nya medelklassen, som ville slå sig fram med duglighet, inte med börd, kunde identifiera sig med Fritiof, menar Grandien.

Med särskilt nöje läser man avsnittet om Geijer, som ansåg att den fornnordiska motivvärlden lämpade sig bättre för dikt än för bildframställning. Hur framställa den enögdade Oden eller den åttafotade Sleipner? Så har också de klassiska idealen dominerat både i Fogelbergs gudar och Molins bältespännare.

Analysen av villorna är bokens höjdpunkt. Skildringen får karaktär av essayer, där personhistoria, tidsatmosfär, smaknormer, klassiska ideal och fornnordisk lek och allvar fogas samman till små mästerverk. Den största essayen ägnas Carl Curman och hans villor i Lysekil. Den utvidgas till en biografisk studie av denne märkliga man, på en gång läkare, forskare, balneolog, konstnär och banbrytande fotograf. Han grundade Malmtorgsbadet i Stockholm för att stadens invånare av alla klasser skulle bli rena och samtidigt friska och han gjorde Lysekil till en känd havsbad- och kurort. Hans första fornnordiska villa stod färdig 1873 – den brann och

ersattes 1880 av Storstugan II, en överdådig miljö med drag av norsk stabbur och kommandobrygga. Miljön är genomförd med drakslingor på möbler, porslin och duktyg; allmogevävnader pryder väggar och tak i högloftsstugan och kärnfulla talesätt är inristade över dörrarna. "Tala vettigt eller tig" står att läsa i matsalen.

Ornässtugan på Ulriksdal, Bråvalla vid Gustafsberg och Retzius Sagatun vid Kungshatt kanske är kända tidigare men här placeras de in som uttryck för en speciell idévärld. Villa Säter vid Jonsered har däremot varit alldeles okänd. Som en detektiv har Bo Grandien gått fram steg för steg och funnit att det är Göteborgsarkitekten Victor von Gegerfelt som här har gjort ett hus enligt triangelprincipen. Det var en konstruktionsprincip där takfallen fördes ända ner till marken, ibland genombrutna av fönsterband och loftgångar. Berättelsen blir inte sämre av att det sannolikt var utanför detta hus som Björnstjerne Björnson satt och drömde sig ett hem på Aulestad i Norge, byggt efter liknande princip.

Villorna var utförda på snickerifabrik. Det som såg ut som timmer kunde vara rundhyvlad plank och drakhuvudena sågades ut med maskinsåg. Husen byggdes under 1870–80-talen och än var det långt till Arts and Crafts rörelsens hantverkarideal. Grandien gör klart hur positivt maskintekniken uppfattades och han ökar kunskapen om snickerifabrikenas, särskilt Ekmans, produktion.

Bokens styrka ligger i den idéhistoriska överblicken och samtidigt i en närgången karakteristik av hus, personer och företeelser. Det är en överdådig bok, fylld av lärda infall, roligt att läsa. Den kan liknas vid en stor rysk roman med otaliga förgreningar, ett myller av personer och händelser, vars plats i sammanhanget inte alltid är klart men som till slut förs samman och förklaras, berikar och komplicerar det som skildras.

Elisabet Stavenow-Hidemark

Marie C. Nelson: Bitter Bread. The Famine in Norrbotten 1867–1868. Diss. Studia Historica Upsaliensia 153. Uppsala 1988. 192 s.

Den som någon gång studerat 1860-talets svenska dagspress vet att norrbottningarna hade det svårt åren 1867 och 1868. Rop på hjälp hördes

från norr, och i söder ordnades insamlingar till förmån för de nödställda. Den främsta orsaken till eländet var det urusla vädret 1867; snön låg kvar i kustlandet långt in i juni och nattfrosten började ge sig till känna redan i juli. Det blev med andra ord ingen egentlig sommar — och inte mycket till skörd. Maten räckte snart inte till och åtskilliga människor fick under långa tider sällan tillfälle att stilla hungern helt.

Det är denna situation som Marie C. Nelson diskuterar i sin doktorsavhandling. Målsättningen har, enkelt uttryckt, varit att teckna en mer precis bild av nödåren, att klargöra de primära orsakerna och att beskriva de konkreta effekterna ur allmän befolkningssynpunkt.

Avhandlingsrubriken "Bitter Bread" kan i det sammanhanget leda till alltför högt ställda förväntningar, i varje fall för en etnolog. "Bitter" associerar onekligt till känslor, både på svenska och engelska. Det gäller inte bara en smak rätt och slätt utan också någonting kärvt och påtvingat, ofta på gränsen till det plågsamma: med andra ord den typ av upplevelser vi ofta kopplar samman med fenomenet svält — var det än dyker upp.

Därför kunde man vänta sig att åtminstone vissa delar av studien varit inriktade på de indidorienterade aspekterna, hur vardagslivet och de personliga upplevelserna präglades av livsmedelsbristen. Men så är det inte. Här möter vi en tämligen traditionell "historia" där tyngdpunkten är en ekonomisk-demografisk beskrivning av 1860-talets Norrbotten. Visserligen förekommer en del personligt upplevda sekvenser i form av minnesuppteckningar, men dessa ska snarast ses som illustrationer till "hårdare" data — inte som en aspekt i sig.

Men avhandlingen är inte bara traditionell i sitt angreppssätt, den är också (för historiker) traditionellt gedigen i sitt utförande. Litteraturgenomgången är omfattande och källmaterialet likaså, särskilt vad gäller de tre detaljgranskade socknarna Karl Gustav, Råneå och Arjeplog. Huvudkapitlet utgörs dels av en beskrivning av befolkningsutvecklingen och situationen inom jordbruket vid den aktuella tidpunkten, dels av en faktaspäckad statistisk genomgång av dödlighetstal, såväl allmänna som åldersspecifika, dödsorsaker, äktenskapsfrekvens, fertilitet, migration och emigration, allt med syfte att fastställa eventuella samband med den dåliga skörden 1867.

Den allmänna slutsatsen blir enligt Nelson att

man näppeligen kan tala om en riktigt allvarlig kris. Vissa områden, framför allt nedre delen av Tornedalen, drabbades påtagligt av t. ex. ökad spädbarnsdödlighet och ett större antal dödsfall i en form av tyfus som vanligen sammankopplas med svält och undernäring. Vad gäller hela den jordbruksdominerade kuststräckan är livsmedelsbristen ett väldokumenterat faktum, men detta har i sin tur inte givit några tydliga befolkningsmässiga effekter. En utbredd hunger, förmodar Nelson, men ingen akut svält. Inlandssocknarna däremot, där jordbruket spelade en underordnad roll för livsmedelsförsörjningen jämfört med jakten och fisket, tycks ha genomlevt nödåren utan större problem.

Resultatet är förvånande med hänsyn till det dåliga skördeutfallet, och förmodligen hade levnadsförhållandena i kustsocknarna tett sig helt annorlunda förutan de välorganiserade hjälpin-satserna. Därmed är vi inne på avhandlingens andra tema, som utgör en beskrivning av formen och innehållet i denna verksamhet. Både privata och samhällseliga insatser kanaliseras snabbt och effektivt ut till de drabbade socknarna, till viss del i form av spannmål, livsmedel och penninggåvor, men framför allt såsom regelrätta lån eller bidrag till sk nödhjulsarbeten.

I det sammanhanget får vi också ta del av intressanta moraliska överväganden från lokalbefolkningens sida — eller i varje fall beträffande dem som skulle ansvara för att de ekonomiska medlen användes rättvist och ändamålsenligt. Den allra viktigaste principen tycks nämligen ha varit att endast i absoluta undantagsfall ge bidrag. Bidrag skulle förtjänas på olika sätt, genom arbetsinsatser, ersättning i form av personliga ägodelar eller helt enkelt i form av skuldförbindelser. Att ge till fattiga och hungrande ansågs förkastligt eftersom man allvarligt fruktade att det skulle leda till framtida lättja och dålig arbetsmoral.

Sammanfattningsvis tycker jag att Marie C. Nelson med avhandlingen tecknat ett stabilt och trovärdigt ramverk runt en stundtals mytomspunnen epok i Norrbottens historia. Därmed har hon kanske också skapat förutsättningar för mer inträngande studier av hungerns vardagsvillkor. Men, som sagt, det är en annan historia.

Sören Jansson

FOOD AND DRINK AND TRAVELLING ACCESSORIES

Essays in Honour of Gösta Berg

Edited by

ALEXANDER FENTON

and **JANKEN MYRDAL**

Fourteen distinguished international experts in ethnological food research throw new light on the social and economic aspects of the history of food and drink and the accessories used in its preparation and consumption. The contributions range from the travelling accessories of Prince Charles Edward Stuart and the Princess Pauline Borghese through pigs, mugs and pots; bread and bread bowls; Wooden milk vessels and butter barrels; plunge chums from Ireland to Tibet; to Tokay wines, herring, the woodcock and royal game, and the collecting of seagull and lapwing eggs.

The book will be of value to all interested in the history of food and drink and culinary utensils.

Pris 175:— inkl moms.

Köp direkt från

NORDISKA MUSEET

Bokförmedlingen

115 21 STOCKHOLM

Tel: 08-666 46 00

KLÄDER

Fataburen 1988, Nordiska museets och Skansens årsbok handlar denna gång om klädseln både till vardags och till fest och om modets makt över människorna.

Kvinnornas kläder berörs särskilt i uppsatserna om brudräktens historia och om strumpbyxan, "det bästa som hänt inom modet", liksom i beskrivningen av när kvinnorna fick byxor.

Mansmodet behandlas i "Modelejon och andra herrar" och två unika svenska modeföreteelser, Mah Jong-kläderna och V-jeansen, uppmärksammas också. De båda kända modehusen Augusta Lundin och Märthaskolan, presenteras liksom modet i dockornas värld.

För övrigt kan man läsa om både baddräktens och regnplaggens historia i Sverige.

Mycket rikt illustrerad, delvis i färg.

Pris 200:— inkl moms.

PARIS—STOCKHOLM

Till utställningen PARIS—STOCKHOLM har Nordiska museet givit ut en katalog som kort behandlar utställningens teman: Paris—Stockholm, Paris-mode i Stockholm, När modet gav kvinnorna ben, Fåfängan, Solfjädrar, Dockorna och modet samt Tidernas modeparad.

Rikt illustrerad, delvis i färg.

Pris 45:— inkl moms.

I bokhandeln eller direkt från

NORDISKA MUSEET

Bokförmedlingen

115 21 STOCKHOLM

Tel: 08-666 46 00